

INTERNATIONALE

Spectator

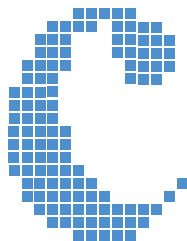
Overleeft de Veiligheidsraad de kwestie-Irak?

**Neoconservatieven, christen-zionisten en
democratisering in het Midden-Oosten**

De As van het Kwaad: Irak, Iran en Noord-Korea

**Marginalisering van Europa tegenover
de Amerikaanse hegemoon**

**Ingrijpen in Ivoorkust keerpunt in Frans
buitenlands beleid?**

Jaargang 57, nr 5, mei 2003

Instituut Clingendael

COLOFON

Uitgave van Koninklijke Van Gorcum BV (Assen) namens het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael' (Postbus 93080, 2509 AB Den Haag), dat samenwerkt met het Koninklijk Instituut voor Internationale Betrekkingen te Brussel.

De Euronummers (3, 6, 9 en 12) van de *Internationale Spectator* komen tot stand i.s.m. de *Europese Beweging Nederland* (EBN).

Verschijnt maandelijks en wordt uitgegeven op de grondslag van een redactiestatuut.

REDACTIEBUREAU

Instituut 'Clingendael'
Redactie Internationale Spectator
Postbus 93080, 2509 AB Den Haag
tel. 070-3245384; fax. 070-3282002
email-adres gtelkamp@clingendael.nl of
pschregardus@clingendael.nl
Website Clingendael www.clingendael.nl

KERNREDACTIE

A. van Staden (hoofdredacteur)
Peter A. Schregardus (eindredacteur)
Gerard J. Telkamp (eindredacteur)

ALGEMENE REDACTIE

C.J.M. Arts, Y. Vanden Berghe, F. Bergman, W. Coussens
P. Hoebink, W. Hout, M. van Leeuwen, J.C. Mulder,
C.W.A.M. van Paridon, H. Renner,
J.Q.Th. Rood, S. Vanhoonacker, R. de Wijk.

ADMINISTRATIE-ADRES

Koninklijke Van Gorcum BV
Administratie Internationale Spectator
Postbus 43, 9400 AA Assen
tel. 0592-379555; fax. 0592-379552
E.mail: tijdschrift@vangorcum.nl
www.vangorcum.nl

NIEUWE ABONNEMENTEN

Opgave bij Koninklijke Van Gorcum BV
Abonnees ontvangen een factuur

ABONNEMENTSPRIJS

Nederland en België:
Particulier € 48,-
Instelling € 55,-
Student € 39,- (max. 5 jaar)
Studenten-startersabonnement € 22,50 (1 jaar)
Buitenland:
Particulier € 69,-
Instelling € 78,-
Student € 58,-

Betaling via Belgisch gironummer is mogelijk.
Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij voor 1 december schriftelijke opzegging heeft plaatsgehad.

Losse nummers € 6,- excl. portokosten

ADVERTENTIE-TARIEVEN

Op aanvraag verkrijgbaar bij Koninklijke Van Gorcum BV
telefoon 0592-379555

Richtlijnen voor auteurs zijn verkrijgbaar op het redactie-adres.

ISSN 0020-9317

Alle in dit maandblad uitgesproken meningen en inzichten blijven geheel voor verantwoordelijkheid van de schrijvers.

Niets uit deze uitgave mag worden veevoerdig en/of openbaar gemaakt d.m.v. druk, fotocopie, microfilm, of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud mei 2003

DICK A. LEURDIJK

Collectieve veiligheid in de marge 217

STEFAN VAN WERSCH

Neoconservatieven, christen-zionisten, en zin en onzin van democratisering in het Midden-Oosten 219

RUUD JANSSENS

George W. Bush en de Laatste Kruistocht: de As van het Kwaad, retoriek en beleidskeuzen 227

REM KORTEWEG

Europa en de preventieve oorlogvoering: marginalisering tegenover de Amerikaanse hegemonie 234

JOHAN G.J. TER HAAR

Iran: het hervormingsproces op een dood spoor 241

MARC VOGELAAR

Na Irak: Noord-Korea? 246

MAARTEN G. BARENDS

Vive la France in Ivoorkust 253

BESPREKINGSARTIKEL

JAN SAMPIEMON

Amerikaans buitenlands beleid en internationale splijtzwammen 256

BOEKBESPREKINGEN

BERNARD ARIS OVER

Koerden en territoriumpolitiek: een explosief mengsel 260

MATTHIAS HEISE OVER

Extremisten aller landen 262

ANDRÉ RAS OVER

De privatisering van de oorlog 264

FRED GRÜNFELD OVER

Moralistische interpretatie van naoorlogse internationale politiek 266

MARIEKE VOSSEN OVER

Een juichkreet over onvermijdelijke globalisering 267

SIGNALEMENTEN

AGENDA 240

SUMMARIES 271

Collectieve veiligheid in de marge

DICK A. LEURDIJK

DE GEBEURTENISSEN IN DE KWESTIE-IRAK VAN DE AFGELOPEN maanden hebben nog eens het kwetsbare karakter van de positie van de Verenigde Naties (en andere internationale organisaties) aangetoond. Waar de regering-Bush bij herhaling waarschuwde voor hun 'irrelevantie' indien de Veiligheidsraad het niet eens zou kunnen worden over mogelijk militair geweld tegen Irak, vroeg menig journalist zich na het vastlopen van het overleg in de Raad af in hoeverre de VN het lot van hun voorganger, de Volkenbond, stond te wachten. Hoe dan ook, het debat maakte opnieuw duidelijk hoe problematisch en cruciaal de verhouding tussen de Verenigde Naties en hun meest invloedrijke lid, de Verenigde Staten, is voor hun effectiviteit en geloofwaardigheid. De regering-Bush heeft nog eens op ondubbelzinnige wijze de grondslagen van het Amerikaanse VN-beleid blootgelegd.

In een officiële verklaring van het Witte Huis na het begin van operatie-*Iraqi Freedom* werd nadrukkelijk gesteld dat de Verenigde Staten de 'duidelijke bevoegdheid' hadden tot het gebruik van militair geweld tegen Irak om hun nationale veiligheid zeker te stellen en Irak te dwingen de toepasselijke resoluties van de VN-Veiligheidsraad na te komen. Bovendien, zo werd eraan toegevoegd, was het gebruik van geweld 'volledig in overeenstemming' met het optreden van de Verenigde Staten en andere landen in de strijd tegen het internationaal terrorisme. Door met zoveel nadruk de nationale veiligheid voorop te stellen, maakte het Witte Huis nog eens duidelijk waar, naar zijn opvatting, de verantwoordelijkheid voor de behartiging van vitale Amerikaanse belangen ligt: in Washington, en niet in New York.

Deze opvatting kwam de regering-Bush op zware kritiek te staan van veel andere VN-lidstaten, zowel om politieke als om volkenrechtelijke redenen. Deze onenigheid legde nog eens een fundamenteel verschil bloot over de kwestie van de rechtmatigheid van het gebruik van geweld volgens de regels van het VN-systeem van *collectieve veiligheid*, zoals vastgelegd in het VN-Handvest. Met haar opstelling wees de Amerikaanse regering de opvatting af als zouden de Verenigde Naties, lees: de Veiligheidsraad, 'de enige bron van legitimiteit voor het gebruik van geweld' zijn – daarmee een hoeksteen van het na-oorlogse volkenrecht

onderuit halend. Typerend in dit verband was ook de volgende uitspraak van president Bush: 'Niemand schrijft ons iets voor.'

In het neoconservatieve politieke klimaat in Washington onder president Bush wordt, zeker in de nasleep van '11/9', het Amerikaans buitenlands beleid bepaald door de zorg om een tweetal grondslagen: het waarborgen van de nationale veiligheid en de bescherming van de nationale soevereiniteit. Deze vormden ook de drijfveren achter de Amerikaanse opstelling tegenover het Internationale Strafhof (ICC). In de Amerikaanse perceptie tastte de oprichting van het ICC de nationale soevereiniteit aan en vormde het een bedreiging voor de nationale veiligheid en het recht op zelfverdediging. Typerend voor de Amerikaanse zienswijze was in dit verband de kritiek van Jesse Helms op het ICC, eind 2000 verwoord in een artikel in *The National Interest*. (Zie ook mijn bijdrage 'Amerika en zijn weezin tegen het Internationale Strafhof', in: *Internationale Spectator*, november 2002, blz. 549-554.) Het artikel van Helms zou verplichte leerstof moeten zijn voor studenten internationale betrekkingen en volkenrecht, en zegt niet alleen iets over de Amerikaanse kritiek op het ICC, maar ook over de grondslagen van het Amerikaanse VN-beleid in algemene zin:

'The American people will never accept the [...] claim that the United Nations is the "sole source of legitimacy on the use of force" in the world. In [signing the UN Charter], America did not cede *one syllable* of its sovereignty to the United Nations. Under the American system, when international treaties are ratified they simply become domestic US law.

The Rome Treaty purports to hold American citizens under its jurisdiction – even though the United States has neither signed nor ratified the treaty. Put another way, it claims sovereignty over American citizens without their consent.

No UN institution – not the Security Council, not the Yugoslav tribunal, not a future ICC – is competent to judge the foreign policy and national security decisions of the United States.

We want to ensure that the United States of America remains the sole judge of its own internal

affairs, that the United Nations is not allowed to restrict the individual rights of US citizens, and that the United States retains sole authority over the deployment of US forces around the world.

If the United Nations does not respect American sovereignty, if it seeks to impose its presumed authority over the American people without their consent, then it begs for confrontation and, more importantly, eventual US withdrawal.'

Natuurlijk, Helms was jarenlang een van de meest invloedrijke critici van de VN in het politieke *establishment* in Washington. De opvattingen passen intussen helemaal in het politieke straatje van de huidige regering-Bush, maar kunnen daarnaast ook rekenen op steun onder Democraten. Er zijn aldus niet alleen interessante parallellen te ontdekken in het Amerikaans buitenlands beleid onder president Bush jr. en dat van president Reagan, zijn neoconservatieve voorganger uit de jaren tachtig – bijvoorbeeld als het gaat om het zeker stellen van de Amerikaanse dominantie in de internationale politiek (Bush jr) en het 'herstel van het Amerikaanse leiderschap in internationale organisaties', een doelstelling waarmee Reagan zijn eerste ambtsperiode begon. Maar – misschien op het eerste gezicht verrassend – er vallen ook opmerkelijke overeenkomsten vast te stellen tussen Bush jr. en zijn onmiddellijke (Democratische) voorganger, president Clinton.

Voor beiden was het om dezelfde principiële redenen ondenkbaar dat Amerikaanse soldaten zouden worden uitgeleverd aan het Internationale Strafhof zonder dat de Verenigde Staten partij zijn bij het Statuut van Rome. Zo koppelden ze beiden de bereidheid om achterstallige contributies aan de VN te betalen aan de voorwaarde dat de VN eerst voldoende hervormingen zouden doorvoeren. Zo is het zowel voor Bush als Clinton op principiële gronden volstrekt ondenkbaar Amerikaanse soldaten onder VN-commando te plaatsen. En zo delen ze ook de opvatting dat de Veiligheidsraad weliswaar de 'primaire' verantwoordelijkheid voor de handhaving van internationale vrede en veiligheid heeft – maar wel met inachtneming van een voorbehoud.

Zo was het onder druk van president Clinton dat de NAVO in 1999 ervoor koos buiten de Veiligheidsraad om operatie-*Allied Force* te beginnen, volgens het adagium dat het niet zo kan zijn dat slechts één permanent lid van de Veiligheidsraad de NAVO als collectieve verdedigingsorganisatie kan beletten in actie te komen zodra zij daartoe zou besluiten. President Bush, op zijn beurt, maakte ook al snel duidelijk dat hij zich, met een beroep op het recht op zelfverdediging bij een bedreiging van de nationale veiligheid, het recht voorbehield om desnoods zonder instem-

ming van de Veiligheidsraad de aanval op Irak in te zetten. Waar Clinton zich opwierp als de beschermheer van de NAVO als een collectieve verdedigingsorganisatie, benadrukte president Bush het recht van de Verenigde Staten militair in actie te komen indien de Amerikaanse nationale veiligheid dat zou vereisen: twee varianten van de ontkenning van Kofi Annans stelling (en die van vele anderen) dat de Veiligheidsraad gezien moet worden als 'the sole source of legitimacy on the use of force'.

Een poging om het neoconservatieve klimaat van dit moment in Washington te begrijpen, moet op zijn minst uitgaan van twee vertrekpunten:

1 de zorg om het waarborgen van de nationale veiligheid en nationale soevereiniteit is een 'constante' in het Amerikaans buitenlands en defensiebeleid, gedeeld door zowel Republikeinen als Democraten, maar het bepaalt ook de grenzen van de Amerikaanse bereidheid tot internationale samenwerking; en

2 door het beroep op het recht op zelfverdediging zo nadrukkelijk te koppelen aan de strijd tegen het internationaal terrorisme en de proliferatie van massavernietigingswapens is een vervolg op operatie-*Iraqi Freedom* onontkoombaar geworden. Het derde front in de strijd tegen het internationaal terrorisme tekent zich intussen al af: Syrië. Andere landen staan reeds op de nominatie.

De relevantie van de VN, andere internationale organisaties en het volkenrecht is ruim vijftig jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog niet langer een vanzelfsprekendheid. Dat hoeft niet het einde van een organisatie als de VN te betekenen, maar wel een terugkeer naar de internationale politieke verhoudingen uit de Koude Oorlog, waarin de Verenigde Naties ook slechts een rol in de marge speelden. ■

Over de auteur

DRS. D.A. LEURDIJK, VN-deskundige, is als onderzoeker, docent en politiek commentator verbonden aan het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael' in Den Haag.

Neoconservatieven, christen-zionisten, en zin en onzin van democratisering in het Midden-Oosten

STEFAN VAN WERSCH

IN JANUARI 2000 BEZOCHT IK RICHARD Perle thuis in zijn studeerkamer. Perle leek de aangewezen gesprekspartner over de ideeën op het gebied van buitenslands beleid van George W. Bush, toen nog slechts één van de Republikeinse presidentskandidaten. In de media werd deze voormalige *Assistant Secretary of Defense* in de regering-Reagan constant omschreven als een zwaargewicht in het team van de adviseurs van Bush. Ik had hem bovendien al vaker meegemaakt bij seminars van het neo-conservatieve American Enterprise Institute (AEI), waarvan iedereen intussen weet dat het min of meer de regering-Bush *in waiting* is geweest (met vice-president Cheney als bekendste AEI'er). Het loont de moeite aantekeningen van dat gesprek eens na te lopen.

Op een moment dat veel commentatoren Bush nog verdachten van isolationisme à la Pat Buchanan, die ook een gooi deed naar de Republikeinse kandidatuur, maakte Perle al duidelijk dat het om unilateralisme zou gaan, door hem omschreven als 'preparedness to unilateral action to shape the future according to American interests'. In dat kader maakte hij gewag van een zekere spanning in het Bush-team tussen 'Reaganites', waar hij zichzelf toe rekende, en 'moderate realists' uit de regering Bush sr. De 'Reaganites' – ware unilateralisten, geïnspireerd door Reagans harde opstelling ten opzichte van de Sovjetunie – hadden volgens Perle de overhand.

Over *Europa* was Perle kort: de sfeer in het Bush-team liet zich het best omschrijven als 'to hell with Europe'. De Fransen hadden een te grote vinger in de Europese pap, en dat kon tot niets goeds leiden. De Verenigde Staten hadden Europa nergens voor nodig, zij waren de onbetwiste supermogendheid; Europa zou hoogstens een leuk vakantieoord blijven. Amerikaanse militaire bases in Europa zouden onder een regering-Bush geleidelijk opgeheven worden: ze

In de visie van president Bush op de ontwikkeling van het Midden-Oosten na de val van Saddam Hoessein spelen de in Amerika welig tierende neoconservatieve en christen-zionistische ideeën een grote rol. Er is echter alle reden de strijdkreet inzake democratisering in het Midden-Oosten met enige scepsis tegemoet te treden.

waren nergens voor nodig; voor operaties in het Midden-Oosten waren er goede alternatieven. Trouwens, al tien jaar lang viel op dat de Verenigde Staten vooral lichtgewicht als ambassadeurs zonden naar de NAVO en Europese hoofdsteden. De Europese Reactiemacht in het kader van het Europees Veiligheids- en Defensiebeleid (EVDB) kon een 'irritant' worden, als zij tenminste iets zou gaan voorstellen. Wel was Bush geïnteresseerd in intensieve samenwerking met 'key allies' in Europa.

Over *Irak* was de boodschap van Perle ook klip en klaar: Saddam Hoessein zou niet op zijn oude dag in bed sterven. Een Bush-administratie zou systematisch toewerken naar uitschakeling van Saddam. Toen dacht Perle overigens nog niet aan een grootscheepse invasie – dat leek vele bruggen te ver – maar aan steun aan de oppositie binnen Irak, in het bijzonder via zijn vriend Chalabi, waarna er een soort implosie – 'het Ceaucescu-model' – zou kunnen plaatsvinden.

Perle liet er verder geen enkele twijfel over bestaan dat het *ABM-verdrag* de schroothoop op zou gaan, na nog wat *pro forma*-overleg met de Russen. Ook het *Kernstopverdrag* (CTBT) was 'dood'. Als ik één herinnering heb overgehouden aan dit gesprek, dan is het wel die van een onwaarschijnlijk vastberaden persoonlijkheid.

Kortom, in zekere zin is de huidige regering-Bush doodsaaï. Het lijkt welhaast op uitvoering van een draaiboek. Zoals Perle al verwachtte, hebben de neoconservatieve 'Reaganites' ten slotte bijna exclusief het oor van Bush jr. gekregen ten aanzien van het buitenlands beleid, en niet de gematigde internationalisten van de regering-Bush sr., zoals Brent Scowcroft, Jim Baker, Richard Haass, en ook Colin Powell. In januari 2000 viel het overigens moeilijk anderen ervan te overtuigen Perle serieus te nemen. Intussen kent de hele wereld het draaiboek van de neoconservatieven en weet iedereen dat men het beter bloedserieus neemt. En we weten ook dat dit geen draaiboek uit januari 2000 was, maar terugging op ideeën waarover Cheney, Perle, Wolfowitz, Wurmser en vele andere neoconservatieven al tien jaar onomwonden hadden gesproken.

Neoconservatieven en het Midden-Oosten

In het gesprek met Perle kwam het Midden-Oosten (buiten Irak) niet uitgebreid aan de orde. Dat wil niet zeggen dat Perle *cum suis* niet ook hierover uitgesproken ideeën hadden. Integendeel. Perle zelf had een lange voorgeschiedenis van intensieve relaties met (rechts-) Israël, o.a. op het gebied van wapenhandel.¹ Bij het American Enterprise Institute werkten de nodige Midden-Oosten-experts, met uitgesproken ideeën, zoals David Wurmser en Michael Ledeen. Het is dan ook zaak de neoconservatieve opvattingen over het bredere Midden-Oosten uitermate serieus te nemen.

Aan seminars bij het AEI heb ik op zich zelf de beste herinneringen. Ze vormden bijna altijd een intellectuele uitdaging en waren zonder uitzondering politiek incorrect. Het was ook een uitgelezen manier om inzicht te krijgen in het toen nog veel minder bekende neoconservatisme, een beweging van grotendeels voormalige democraten en zelfs marxisten, die sinds de jaren zestig naar rechts waren opgeschoven. Zoals dat te verwachten viel bij voormalige democraten, was een belangrijk deel van joodse en katholieke huize. Het AEI was bijvoorbeeld ook thuisbasis van Michael Novak, van oorsprong een katholieke theoloog, die zich gespecialiseerd had in het leggen van verbanden tussen de joods-christelijke traditie, kapitalisme en democratie.² Novak was ook degene die in februari jl., vlak voor de start van de Irak-oorlog, naar het Vaticaan reisde om als officieuze vertegenwoordiger van de regering-Bush de aanstaande oorlog te verdedigen als een *bellum iustum*.

Wat neoconservatisme ten aanzien van het Midden-Oosten betekende, kon men ook bij uitstek bij het AEI ontdekken: ik placht het instituut in dit opzicht aan te duiden als 'Likoed in Washington'. Neoconservatieven als Norman Podhoretz hadden al

vanaf de jaren zestig de wereld voorgesteld als een gevaarlijke plaats – 'the jungle out there' – waartegen men zich bewapenen moest.³ Toen sloeg dat vooral op het communisme, en Perle dankt zijn bijnaam van *Prince of Darkness* aan zijn strijd in de jaren tachtig tegen ontwapeningsafspraken met de Sovjetunie. Vanaf het begin speelde bij in het bijzonder joodse neoconservatieven in die *hardline*-opstelling echter ook Israël een rol. Het uitte zich in volledig begrip voor de harde lijn van Likoed-minister-presidenten als Begin en Shamir (waaronder de preventieve, unilaterale actie van vernietiging van de Irakese nucleaire centrale te Osirak in 1981, die voor neoconservatieven eigenlijk een soort model werd). In de jaren negentig, na het wegvallen van het communisme, groeide de aandacht van de neoconservatieven voor het Midden-Oosten, en Israël's positie daar, alleen nog maar. Uiteraard was dat niet alleen iets dat bij het AEI gebeurde. De officiële pro-Israël lobby-organisatie AIPAC (America-Israel Public Affairs Committee) is officieel 'bi-partisan' (ten aanzien van de regeringen in Israël), maar in feite is AIPAC al sinds de jaren tachtig veel meer een instrument van Likoed geworden. Rabin plachtte AIPAC zelfs enigszins te mijden.⁴ Bij het AEI trof men echter de intellectuele voorhoede aan. Het beste heb ik David Wurmser leren kennen, een protégé van Richard Perle, die in 1996 samen met Perle bijdroeg aan een rapport met beleidsaanbevelingen voor de toen net aangetreden minister-president Netanyahu, *A Clean Break*.⁵ Het rapport had uiteraard een hoog anti-Oslo-gehalte. In 1999 publiceerde het AEI zijn boek *Tyranny's Ally, America's failure to defeat Saddam Hussein*,⁶ met een voorwoord van Perle (met de 'Ally' van tirannie in de titel werd de regering-Clinton bedoeld). Het boek is niet alleen een oproep Saddam Hoessein te verwijderen, maar geeft een ideologische onderbouwing voor een veel breder nieuw Midden-Oostenbeleid.

Wurmser betoont zich een 'Reaganite' in de zin die Perle daar hierboven aan gaf. Panarabisme en panislamisme zijn totalitaire stromingen: 'Robespierre's spirit haunts the politics of the Arab world.' Helaas hadden de Verenigde Staten nagelaten op dit totalitarisme de lessen van de strijd tegen nazisme en communisme – in het bijzonder de les van Reagans opstelling tegenover de Sovjetunie – toe te passen. Het Amerikaanse beleid was in feite gebaseerd op de misvatting dat het om stromingen ging 'to be placated by deferential Western policies'. Zo'n *appeasement*-beleid, aldus Wurmser, 'contradicts our policy initiatives in other parts of the world, which are based on advancing democracy, freedom, and the decentralization of all forms of power – all the elements of both classic liberalism and conservative change'. In het voorwoord verwelkomt Perle Wurmser's visie dan ook als een

repliek op al diegenen die geloven 'that a strong, resolute, and unapologetic American defense of its interest would be regarded regionally as provocative and insensitive'. Het moest in het Midden-Oosten uit zijn met 'toleration of tyranny, rather than support for freedom'.

Men kan er veel woorden aan vuil maken, maar ook op het punt van democratisering van het Midden-Oosten is er dus sprake van een systematische uitvoering van een vastliggende neoconservatieve agenda. Deze conservatieve opvatting is trouwens ook het opvallendste voorbeeld van een samengaan van de conservatieve 'Jacksonian' traditie ten aanzien van buitenlands beleid en de in conservatieve kringen altijd vermaledijde 'Wilsonian' traditie. Het verraadt wellicht de linkse achtergrond van de neoconservatieven.

President Bush heeft dit agendapunt van neoconservatieven in officieel beleid omgezet in zijn speech van 26 februari jl. Dat die speech op het AEI plaatsvond, mag gezien worden als een presidentiële bereidheid aan bronvermelding te doen. Het is ook een reden dit thema vooral niet te zien als een losse flodder.

Nog in een ander opzicht spreekt Wurmsers publicatie overigens boekdelen, namelijk de afwezigheid van enig woord van sympathie voor de Palestijnse zaak. Arabisch 'antizionisme' beschouwt hij, net als anti-amerikanisme, slechts als produkt van totalitarisme. In neoconservatieve ogen is de Palestijnse zaak vooral een veiligheidsprobleem; rechtvaardigheid is geen begrip dat men in verband brengt met de Palestijnse aspiraties. De neoconservatieven zijn ook degenen die niet van enige *linkage* willen weten tussen het bredere Amerikaanse beleid in de regio en de stand van zaken in het vredesproces. Van zo'n *linkage* kon immers de suggestie uitgaan dat de Verenigde Staten – of Israël – zich zouden moeten 'inhouden'. Ook in dit opzicht is de neoconservatieve agenda Amerikaans beleid geworden, zelfs in die mate dat ook iemand als Richard Haass – Director Policy Planning van het *State Department*, en juist geen 'Reaganite' maar een typische gematigde realist – elke vermelding van *linkage* afwijst. Op 13 september 2002 probeerde hij de lessen te trekken van de dramatische gebeurtenissen één jaar eerder: 'In the wake of 9/11, Americans recognize that what happens "out there" can have a major effect on their lives. A failed state in Central Asia, the curriculum in religious schools in Pakistan, the lawlessness in the Andes, drug trafficking in Central Asia, instability in Africa, all have the potential to affect U.S. national security.'⁷

In de hele speech komt het Palestijns-Israëliësch conflict echter *niet* voor. Op zich zelf kan men wel enig begrip opbrengen voor de Amerikaanse drijfveren om 'linkage' te vermijden, maar het gevaar is uiteraard dat men nog gaat geloven dat die er echt

niet is, terwijl ruim een miljard moslims daar in steeds grotere mate heel anders over denken.

Men zou het feit dat de neoconservatieve agenda het Amerikaans beleid domineert, kunnen beschrijven als een 'likoedisering' van het Amerikaanse beleid. Likoeds houding ten opzichte van het Midden-Oosten en die van de neoconservatieven ten aanzien van de hele wereld liggen in elkaars verlengde: sterk wordt benadrukt zelf een voorbeeldige democratie te zijn; de rest van de regio c.q. de wereld wordt als een soort jungle beschreven; militaire sterkte is te beschouwen als beste remedie; een lage dunk voor internationaal recht en de VN; en het zich voorbehouden van het recht op unilateraal en preventief optreden. Het kan verklaren dat premier Sharon graag spreekt van een 'band zonder weerga' tussen zijn regering en die van Bush. Niettemin is het maar de vraag of die *overlap* ook geldt ten aanzien van democratisering van het Midden-Oosten. Het is altijd een lievelingsthema van Netanyahu geweest, al is het bij hem moeilijk te bepalen of het een diepe overtuiging is of een gelegenheidsargument. Sharon zelf is echter geen neoconservatief, maar een bikkelharde realist, die er nog niet zo zeker van is of de nadelen van democratisering in de Arabische wereld niet groter zullen zijn dan de voordelen.

'Christen-zionisme'

Niet alleen de rol van het neoconservatisme in het beleid van de huidige Amerikaanse regering wordt intussen steeds beter onderkend, ook die van wat ik nog steeds bij voorkeur het 'christen-zionisme' noem, krijgt intussen de nodige aandacht. Wie de bredere contouren wil begrijpen van het Midden-Oostenbeleid van president Bush, zal de achtergrond van beide groepen moeten bestuderen; ze hebben beide op een bijzondere wijze het oor van de president.

Juiste inschatting van de religieuze factor is vooral in Europa van belang. Er is op vele terreinen sprake van kortsluiting tussen Europa en Amerika, maar die op het religieuze vlak behoort waarschijnlijk tot de meer venijnige vormen ervan. Er zijn reeksen verklaringen te geven voor het feit dat de Verenigde Staten aanzienlijk religieuzer zijn dan Europa. De belangrijkste is waarschijnlijk de uiteenlopende historische ervaring met moderniteit. In de Verenigde Staten waren religie en moderniteit vanaf de Onafhankelijkheidsoorlog géén tegenpolen, maar twee bewegingen die samengingen en elkaar ondersteunden (hoewel wat minder gemakkelijk dan veel neoconservatieven ons willen doen geloven).⁸ De Franse revolutie deed het tegenovergestelde: in Europa is 'modern-zijn' gaan samenvallen met 'niet-religieus-zijn'.

Een andere oorzaak van het Europese onbegrip over Amerikaanse religiositeit is dat veel stromingen

binnen het Amerikaanse protestantisme (zoals 'evangelicalism') vooral wortels hebben in het Verenigd Koninkrijk, en niet in continentaal Europa. Dat geldt in het bijzonder voor de stroming van het christen-zionisme, die teruggaat op het werk van de Engelse theoloog John Nelson Darby (1800-1882). Darby's leer wordt officieel aangeduid als *dispensationalisme* (leer der bedelingen). Darby greep terug op de aloude leer dat de geschiedenis zich liet opdelen in zeven tijdperken ('bedelingen'), die correspondeerden met de zeven scheppingsdagen. Het laatste tijdperk, dat van het 1000-jarig rijk uit het 20ste hoofdstuk van het boek Openbaringen, was nabij. Darby geloofde dat de profetisch-eschatologische teksten in het Oude en Nieuwe Testament een beschrijving gaven van de periode voorafgaand aan de komst van het 1000-jarig Rijk, onze eigen tijd dus. Dat was op zich zelf geen nieuwe gedachte,⁹ maar wat Darby wél deed, was al die losse teksten omwerken tot een strak, geïntegreerd 'spoorboekje' voor de eindtijd, met een aantal vaste elementen, waaronder de noodzaak van herbouw van de joodse tempel (en met het oog daarop de terugkeer van het joodse volk naar Israël), de *rapture* (plotselinge opname in de hemel van de ware christenen) en vervolgens de eindstrijd tussen de intussen tot het christendom bekeerde joden en Gods vijanden bij Armageddon.

De Europese Unie – als opvolger van het Romeinse Rijk – wordt in die opvattingen overigens steeds geïdentificeerd met de handlangers van het Beest uit de Apocalyps. Het dispensationalisme waaide van Engeland over naar de Verenigde Staten, vooral naar de zuidelijke 'bible-belt', maar nauwelijks naar het Europese continent, waar de meeste protestantse kerken het katholicisme volgden in afwijzing van millenarisme. In de laatste honderd jaar is deze stroming in de Verenigde Staten in feite 'mainstream' geworden (met nu zo'n 40 tot 60 miljoen aanhangers). Men kan er bijna elke avond wel een 'show' op een *reli-channel* zien waarin een tele-predikant uitlegt waar we ons bevinden in het eschatologische spoorboekje.

Vooral sinds de jaren tachtig is deze stroming gepolitiseerd, toen de *evangelicals* besloten zich politiek te organiseren via eerst de *Moral Majority* en later de *Christian Coalition*.¹⁰ Reagan en Quayle waren beiden overtuigde dispensationalisten.¹¹ Op buitenlands-politiek gebied betekende de politieke lijn – in feite dus de vertaling van eindtijdtheologie – *onvoorwaardelijke steun aan Israël*, en meer in het bijzonder aan de Likoeed-partij. Het is sinds die tijd dat de banden tussen *evangelical* leiders, Israëlisch-rechts, maar ook het joodse pro-Israël-*establishment* in Washington steeds nauwer zijn geworden.¹² Vooral die laatste samenwerking wordt vaak cynisch beoordeeld. De meeste Amerikaanse joden zijn immers *liberal* en hun

opvattingen en die van predikanten als Jerry Falwell, John Hagee en Hal Lindsey staan in vrijwel alle opzichten haaks op elkaar. De enige uitzondering is de houding ten opzichte van Israël, al verschillen de invalshoeken ook hier nogal. Voor joden wordt de inzet bepaald door hun verlangen een veilige joodse staat te waarborgen. Christen-zionisten willen dat zeker ook, maar als een fase in het eschatologische spoorboekje dat ten slotte naar de bekering van de joden, en de eindslag bij Armageddon moet leiden. AIPAC-medewerkers plegen er in persoonlijke gesprekken geen geheim van te maken zich ongemakkelijk te voelen over dit 'monsterverbond'.

Toch is dat maar de helft van het verhaal. De banden tussen christen-zionisten enerzijds en neoconservatieven en orthodoxe joden anderzijds zijn door de jaren heen steeds warmer geworden en er is veel in geïnvesteerd. In het najaar van 1998, vlak voor de Congresverkiezingen, bezocht ik de bijeenkomst van de *Christian Coalition*, waar o.a. ook de orthodoxe rabbijn Lapin sprak. De chemie tussen de rabbijn en christelijk-rechts was indrukwekkend. Lapin concentreerde zich niet alleen op Israël, maar op alle onderwerpen waar christelijk-rechts aan hecht, voorop het thema van de 'cultural war'.¹³ Het beleid van de regering-Bush heeft die band alleen nog maar versterkt. Matt Brooks, directeur van de *Republican Jewish Coalition*, stelde onlangs dat de gedachte bij Amerikaanse joden altijd was geweest dat het antisemitisme van christelijk-rechts zou komen, en het filosemitisme van links, maar in feite was de situatie omgekeerd.¹⁴

Nu kan men over de politieke betekenis van de christen-zionisten van alles schrijven, waaronder nogal wat bizarre en helaas ook gevaarlijke details, zoals de samenwerking tussen Amerikaanse boeren en orthodoxe joden om een volledig rode vaars te fokken, omdat de as van zo'n vaars noodzakelijk is voor de reiniging van de Tempelberg met het oog op de bouw van de derde tempel (waarvoor dus de afbraak van de huidige moskeeën nodig is).¹⁵ Ten slotte zijn er echter maar twee punten echt van belang.

Het eerste is de vaststelling dat er in Washington niet één pro-Israël-lobby bestaat, maar twee, en opvallend genoeg is de christen-zionistische lobby in sommige opzichten extremer dan zelfs het rechtse deel van bijv. AIPAC. Van de ontmoeting tussen premier Netanyahu en Jerry Falwell met zijn aanhang in 1998 in het Washingtonse Mayflower-hotel is me vooral het scanderen van deze slogan bijgebleven: *no more inch*. Voor christen-zionisten is de overdracht van zelfs maar een 'inch' van de bezette gebieden aan de Palestijnen absoluut uit den boze, omdat dat het eschatologische spoorboekje zou doorkruisen, waarin Israël moet regeren over het geheel van *eretz Israel*. Er zijn er maar weinigen aan AIPAC-zijde die zó ver gaan.

Het tweede punt is: hoe staat *president Bush* tegenover de christen-zionisten? Eerste vraag hier zou moeten zijn: is hijzelf een dispensationalist? Bush is, naar bekend, van de kerk van zijn ouders – de *Episcopal Church*, zeg maar de Amerikaanse versie van het Anglicanisme – overgestapt naar de *United Methodist Church*. Dat geeft op zich zelf al een aanwijzing, want de *Episcopal Church* is nogal elitair en rationeel, wel aangeduid als de 'frozen chosen', terwijl het methodisme een afsplitsing ervan is die teruggaat op John Wesley, de eerste grote Amerikaanse leider van volksoptewekingen (*revivals*). Het past bij de anti-intellectualistische president.¹⁶ Maar het methodisme is zeker geen typisch dispensationalistische kerk.

In zijn voor de verkiezingen bedoelde autobiografie valt wel de passage op waarin Bush vertelt hoe hij op een reis naar Israël in de jaren '90 diep onder de indruk raakte van het volgende gebed van een reisgenoot: 'Now is the time approaching, by prophets long foretold, when all shall dwell together, One Shepherd and one fold. Now Jew and gentile, meeting from many a distant shore, around an altar kneeling, one common Lord adore.'¹⁷ Wie de Amerikaanse religieuze context kent, weet dat hier de geest van het dispensationalisme spreekt en ik twijfel er eigenlijk niet aan dat Bush, bekeerd onder invloed van Billy Graham, er een zekere verwantschap mee voelt.¹⁸

Toch is dat géén reden voor simplistische redeneringen over de rol van religie in zijn beleid. De door Bush op 24 juni 2002 in de 'rose garden' ontvouwde 'visie' van twee naast elkaar bestaande staten Israël en Palestina is immers anti-dispensationalistisch en christen-zionisten zeker een doorn in het oog. Het valt te bezien hoe dat zal uitwerken, mocht het de president ooit menens worden met de implementatie van die visie. Wat betreft die andere visie van de president – de democratisering van het Midden-Oosten – zal hij echter niet snel een aanvaring krijgen met de christen-zionisten. Het is het laatste waarin zij werkelijk geïnteresseerd zijn. De meeste dispensationalisten hangen namelijk het pre-millennarisme aan (de verwachting dat Christus zal terugkeren vóór het 1000-jarig Rijk), dat gekenmerkt wordt door de pessimistische overtuiging dat zich tot die terugkeer ramp op ramp zal stapelen, vooral in het Midden-Oosten. In die verwachting passen geen wilsoniaanse ideeën over democratisering.

Democratisering in het Midden-Oosten?

President Bush heeft dus zijn volledig gewicht in de schaal gelegd ten aanzien van de neoconservatieve ideeën over democratisering van het Midden-Oosten, te beginnen met Irak. Zoals hij stelde in zijn rede aan het AEI op 26 februari jl.: 'A new regime in Iraq

would serve as a dramatic and inspiring example of freedom for other nations in the region. It is presumptuous and insulting to suggest that a whole region of the world – or the one-fifth of humanity that is Muslim – is somehow untouched by the most basic aspirations of life.'

Het zijn heldere woorden. In feite zou men zich over de uitgesprokenheid kunnen verwonderen: in zekere zin is democratisering in het hele Midden-Oosten immers een operatie waarbij de oorlog in Irak in moeilijkheidsgraad verschiet. Woorden van dit kaliber kunnen zowel de president als zijn land als zodanig nog jaren achtervolgen als er weinig van terecht komt. Dat wijst er echter op dat de president ook op dit punt overtuigd is van zijn zaak: *a true believer*.

Intussen is de *Wall Street Journal*, het lijfblad van de neoconservatieven, al druk bezig iedereen die vraagtekens durft te zetten verdacht te maken alsof zij uit anti-Bush-gevoelens een groot ideaal niet zouden willen omarmen of op haast racistische wijze willen beweren dat democratie slechts voor ons is en niet voor Arabieren en moslims.¹⁹ Op zich zelf is het natuurlijk inderdaad ironisch te zien hoe juist aan de linkerkzijde van de discussie argumenten verzameld worden om uit te leggen waarom democratisering in het Midden-Oosten een gevaarlijk idee is. Niettemin is er weinig reden de ideeën van Bush kritiekloos te omarmen. Alleen al op basis van zuiver 'intern-conservatieve' argumenten kunnen er kritische vragen worden gesteld: hoe kan het zijn dat het denken in termen van maatschappelijke 'blauwdrukken' uit den boze is – een vertrouwde neo-conservatieve opvatting – maar dat geloof in de juistheid van zo'n blauwdruk voor een complexe regio als het Midden-Oosten tot lakmoesproef wordt uitgeroepen voor trouw aan het conservatisme?²⁰ Het punt is uiteraard niet of democratie niet de wenselijke eindstaat is voor de Arabisch-islamitische wereld, maar of de wijze waarop de Verenigde Staten daar willen komen, zal kunnen werken.

Vooraf één punt: de regering-Bush denkt duidelijk groots. Daar lijkt niets op tegen, want de problemen zijn nu eenmaal groot. Hoe men het ook wendt of keert, '9/11' is terug te voeren op grote interne spanningen in de islamitische en Arabische wereld. UNDP's *Arab Human Development Report* van 2002 heeft pijnlijk duidelijk gemaakt in welke mate de Arabische wereld op vele terreinen stagneert.²¹ Ik denk dat velen die het Midden-Oosten volgen, al lang een gevoel koesteren dat de regio een soort 'shake-up' nodig heeft, en dat de duw daartoe deels van buiten zal moeten komen. Er is derhalve geen reden de neus op te halen voor enigerlei poging een flinke 'duw' in democratische richting te geven. Maar opnieuw: wat is effectief als men de context in acht neemt waarin die democratisering moet gaan plaatsvinden?

In dit blad stelde ik eerder dat de islamitische wereld in feite lijdt aan een complex van 'selfvictimization'.²² Die slachtofferattitude uit zich in een schijnbaar niet droog te leggen moeras van samenzwerings-theorieën, met 'imperialisten', 'kruisvaarders' en 'zionisten' in de hoofdrol. De islamitische wereld behandelt zichzelf – niet zonder redenen, maar niettemin voor een belangrijk deel ten onrechte – als 'slachtoffer' van het Westen in het algemeen, en de Verenigde Staten en Israël in het bijzonder. Veel in de Arabische en islamitische wereld draait om de bepaling van de eigen positie tegenover het Westen, met aan de ene kant gefrustreerde gevoelens van machteloosheid, en aan de andere kant pogingen die gevoelens te overcompenseren. Daar hangt weer de riskante neiging in de Arabische en islamitische wereld mee samen, om steeds met grootse ideologische 'totaal'-antwoorden te komen. Pan-arabisme, Arabisch socialisme en fundamentalisme waren en zijn pogingen de eigen culturele minderwaardigheidsgevoelens te overschreeuwen, met als belangrijkste slachtoffers realiteitszin en pragmatisme. Zo'n complex leidt dan ook tot een verwrongen perceptie van de werkelijkheid, waardoor fouten van anderen worden uitvergroot en het eigen falen wordt genegeerd. Door zo'n complex worden kleine speldenprikken tegen de vijanden tot grootse overwinningen uitgeroepen, en feitelijke eigen nederlagen ontkend. Het complex heeft nóg een belangrijk kenmerk: het is een 'intercultureel' complex, met historische, culturele en religieuze aspecten. Calvert spreekt in dit verband van een 'Islamist syndrome of cultural confrontation'.²³ Dat maakt het ook iets anders dan alleen een afgeleide van de onmiskenbaar totalitaire neigingen in pan-arabisme en fundamentalisme, waarmee Wurmser het anti-americanisme en antizionisme afdoet.²⁴ Voor veel moslims is al sinds het begin van de koloniale periode de grote vraag hoe het mogelijk is dat het 'joods-christelijke' Westen de islamitische wereld in veel opzichten is voorbijgestreefd.²⁵

De pijnlijke positie van internationale machteloosheid wordt verergerd door de feitelijke machteloosheid van de burgers in de meeste Arabische en islamitische landen zelf, die tenslotte bijna allemaal dictaturen van een lichter of zwaarder soort zijn. De woede tegen het Westen is vaak een ontlading van de woede tegen de *eigen dictators* die niet geuit kan worden (maar deel van die woede is overigens vaak dat de Arabische leiders te serviel zouden zijn tegenover Washington).

Die grotere context moet in acht worden genomen als men spreekt over democratie in de islamitische wereld. De islamitische wereld moet los geschud worden uit haar slachtoffercomplex. Het tegengif tegen zo'n complex is duidelijk: eigen verantwoordelijkheid nemen, burgers laten participeren in het politieke bestel, alsmede realiteitszin en pragmatisme. Demo-

cratie is daarom zo belangrijk, omdat ze juist dat tegengif te bieden heeft. Democratisering kan evenwel hoogstens een *deel* van de problemen oplossen. Zoals het bovenstaande laat zien, zijn veel van de frustraties in de islamitische wereld 'intercultureel', en niet binnenlands. Er is een redelijke kans dat democratisering zonder werkelijke doorbraken in het gevoel vernederd te worden door in het bijzonder de Verenigde Staten en Israël, *averechts* kan werken. Het zal de beste vertolkers van die frustraties aan de macht brengen. De Amerikanen zouden met democratie wel eens van een even koude kermis kunnen thuiskomen als met *al-Jazeera*. Dat tv-kanaal werd nog maar enige jaren geleden in de Amerikaanse media verwelkomd als een belangrijke stap op het pad naar grotere openheid in de Arabische wereld. Die openheid kwam er, maar haar inhoud bleek in Amerika zo slecht te vallen, dat *al-Jazeera* intussen van de New-Yorkse beurs is verwijderd.

Dat kan leiden tot een volgende opmerking: hoe gelukkig is het dat de Verenigde Staten het initiatief nemen in een democratiseringscampagne in het Midden-Oosten? Enerzijds is het natuurlijk zo dat de Verenigde Staten de enige zijn die in staat zijn de parameters in het Midden-Oosten te verleggen. Anderzijds heeft men geen experts nodig voor de vaststelling dat de constellatie voor het slagen daarvan slechter is dan ooit. Het anti-americanisme heeft in de moslimwereld volstrekt ongekende vormen aangenomen. Na twee jaar van wat gezien wordt als onvoorwaardelijke Amerikaanse steun aan Israël, en na een oorlog in Irak, lijkt het werkelijk niet het geschikte moment te hopen op doorbreking van het slachtoffergevoel.

Ook moet niet vergeten worden dat in de media in het Midden-Oosten en elders in de islamitische wereld dagelijks uitgebreid aandacht wordt besteed aan de rol van de joodse en christen-zionistische lobby's in Washington. Die berichtgeving is vaak onverantwoord en vertekend, maar het is te simpel om een en ander daarmee af te doen. Ik heb in Washington vaak met Arabische diplomaten en andere Arabieren gesproken, die maar zelden volledig vrij zijn van complottheorieën. De opmerkelijke rol van het pro-Israël-*establishment* negeren – de haast aangeboren en begrijpelijke neiging van westerlingen – placht hen alleen nog wantrouwiger te maken. Erkenning van die rol bleek echter meestal de mogelijkheid te openen tot een redelijke discussie over zowel de werkelijke kracht van de joodse lobby als de redenen van haar succes.²⁶ Blijft dat onderwerp volledig taboe, dan zullen de Midden-Oosterse complottentheorieën alleen maar voortwoekeren.

Daar komen dan nog al die dingen bij die niet-Amerikanen plegen te irriteren in het Amerikaanse beleid, en die naarmate de Amerikaanse dominantie sterker wordt, alleen nog maar als irritanter ervaren zullen worden, zoals het moralisme en manicheïsme.

Het zal de Arabieren niet zwaar vallen in het Amerikaanse beleid dubbele maatstaven, hypocrisie en verborgen intenties te ontdekken.

Voltaire zei ooit van diegenen die de Gregoriaanse kalender niet wilden aannemen, dat zij liever *niet* met de Paus overeenstemden dan *wel* met de zon. Het zou wel eens heel goed kunnen zijn dat veel Arabieren voorlopig liever *niet* overeenstemmen met de Verenigde Staten dan *wel* met democratisering op Amerikaanse voorwaarden.

Voorts zijn er uiteraard allerlei praktische problemen. Het is uitstekend vanaf nu in te zetten op democratisering, maar de dilemma's ten gevolge waarvan westerse landen decennialang ter zake terughoudend waren, zijn niet opgelost. Nog altijd bestaat het 'Algerije-complex', de vrees dat vrije verkiezingen in landen met sociaal-economische stagnatie en vol bittere gevoelens tegen het Westen, zullen leiden tot het 'one man, one vote, one time-scenario'. Hoe aantrekkelijk vinden de Verenigde Staten bovendien hun ervaring in de weken voorafgaand aan de aanvang van de Irak-oorlog met het democratisch gekozen Turkse parlement, met zijn gematigd islamitische meerderheid?

En dan is er nog die andere vraag: zal Irak werkelijk het 'inspiring model' voor de regio worden waar president Bush van sprak? Er is een kans dat Irak zal 'libaniseren', maar er is een grotere kans dat het in Irak een stuk beter wordt dan het was. Maar een inspirerend democratisch model?²⁷ Waarschijnlijk zullen de Verenigde Staten vooral twee zaken ontdekken, namelijk dat de oprechte vreugde van de Irakezen over de ondergang van Saddam op termijn kleiner zal zijn dan hun algemeen Arabisch-islamitische afkeer van de Verenigde Staten. En dat, zelfs als er sprake zal zijn van redelijke verbetering in Irak, de rest van de regio dat niet zozeer als iets navolgenswaardigs zal zien, maar juist als vernerdend. Zo werkt het slachtoffercomplex nu eenmaal. Bij dit alles zal ten slotte doorslaggevend zijn – of de Amerikanen *linkage* nu leuk vinden of niet – of de regering-Bush eindelijk serieus zal trachten een oplossing te vinden voor het Israëlijs-Palestijns conflict. Tamelijk spoedig zullen we weten of Perle ook de richting van het beleid aangaf, toen hij enige tijd geleden stelde dat de weg naar Jeruzalem via Bagdad zou lopen.

Dan is er een laatste punt. Zelfs als de Amerikanen in staat zijn een redelijke duw te geven, dan nog zullen de modernisering van de islamitische wereld, het te boven komen van fundamentalisme en slachtoffercomplex en de groei naar democratie grotendeels een *autonoom proces* blijven, dat plaatsvindt in een andere cultuur en derhalve anders verloopt dan in de westerse geschiedenis. Dat beperkt de beïnvloedingsmogelijkheden. Het stelt ook bijzondere vereisten aan het invullen van de beïnvloedingsmarge. Westerse ambassades in de Arabische wereld plegen met regelmaat

benaderd te worden door 'secularistische' intellectuelen met verzoeken om steun voor projecten. Uiteraard bestaat dan de neiging in zee te gaan met deze vaak interessante personen, die zeggen wat westerlingen graag willen horen. In feite verloopt veel van de modernisering veeleer via het spoor van de gematigde islam, met nota bene Iran als een goed voorbeeld.²⁸

Veel gematigde moslims zijn bereid moderniteit en al wat die inhoudt te accepteren, maar niet als westerse waarden. Ze willen deze ideeën enten op islamitische principes. In de jaren twintig van de vorige eeuw gingen de sluiers in veel islamitische landen af op basis van westerse principes. Het hield geen stand en leidde slechts tot een identiteitscrisis, met als gevolg dat vanaf de jaren zeventig de hersluitingsbeweging op gang kwam. Men mag vermoeden dat veel sluiers op termijn weer af zullen gaan, maar deze keer op basis van islamitische argumenten. En dan zal het bekliven. Westerse landen zullen beter moeten leren differentiëren tussen *soorten van islam*. Willen de Verenigde Staten of willen wij Europeanen in de islamitische wereld een bijdrage gaan leveren aan democratisering, dan zullen zij en wij bereid moeten zijn in zee te gaan met de *civil society* van gematigde moslims.²⁹ Dat is nog grotendeels onontgonnen terrein.

Kortom, er is alle reden de door president Bush omarmde neoconservatieve strijdkreet inzake democratisering in het Midden-Oosten met enige scepsis tegemoet te treden. Het wekken van hoge verwachtingen kan al snel als stoorzender gaan werken, de zoveelste ijdele belofte. Scepsis is echter geen cynisme. Wat nu in ieder geval kan gebeuren, is het omslaan van de pagina van de laatste decennia waarin het accommoderen van dictators en autocraten in het Midden-Oosten als onvermijdelijk werd gezien voor het waarborgen van westerse belangen. Accommoderen is voortaan geen optie meer, al zal feitelijke democratisering een proces van zeer lange adem gaan worden. Europa zou de Verenigde Staten bij het omslaan van die pagina actief moeten bijstaan. Men mag vermoeden dat het land voor zo'n rol wel meer dan open zal staan. Niet velen zullen het in Washington gemakkelijk uitspreken, maar ook daar wordt beseft dat het in de huidige constellatie weinig effectief zou zijn als de Verenigde Staten ten aanzien van deze lastige nieuwe pagina in de Arabische en islamitische wereld voor een *Alleingang* zouden kiezen. Kortom, het is tijd voor Amerika en voor Europa gezamenlijk grondig na te denken over een lange-termijnbeleid ten gunste van democratisering. ■

Noten

- 1 Michael Saba, *The Armageddon Network*, Vermont, 1984.
- 2 Michael Novak, *The Catholic Ethic and the Spirit of Capitalism*, New York, 1993.

- 3 J.J. Goldberg, *Jewish Power, Inside the American Jewish Establishment*, New York, 1996, blz. 159-161.
- 4 *Ibid.*, blz. 197-226.
- 5 Richard Perle, James Colbert, Charles Fairbanks, Jr., Douglas Feith, Robert Loewenberg, David Wurmser & Meyrav Wurmser, *A Clean Break: A New Strategy for Securing the Realm*. Report prepared by The Institute for Advanced Strategic and Political Studies' 'Study Group on a New Israeli Strategy Toward 2000'.
- 6 David Wurmser, *Tyranny's Ally, America's failure to defeat Saddam Hussein*, AEI-press, Washington D.C., 1999.
- 7 Richard N. Haass, *Reflections a Year after September 11, Remarks to International Institute for Strategic Studies*.
- 8 Michael Novak, *God's Country, taking the Declaration seriously*, AEI Press, Washington D.C., 1999.
- 9 Norman Cohn, *The Pursuit of the Millennium, Revolutionary messianism in medieval and reformation Europe*, 1961.
- 10 Justin Watson, *The Christian Coalition, Dreams of Restoration, Demands for Recognition*, New York, 1997.
- 11 Garry Wills, *Under God, Religion and American Politics*, New York, 1990.
- 12 Michael Lind, *Made in Texas, George Bush and the Southern Take-over of American Politics*, New York, 2003.
- 13 Daniel Lapin, *America's Real War, An orthodox rabbi insists that Judeo-Christian values are vital for our nation's survival*, Sisters, 1999.
- 14 Zie: FrontpageMagazine.com, 'The Jews and President Bush', 31 Januari 2003.
- 15 Rod Dreher, 'Red-Heifer Days', www.nationalreviewonline.com, 11 april 2002.
- 16 Zie de epiloog in Bob Woodward's *Bush at War*, New York, 2002.
- 17 George W. Bush, *A charge to keep*, New York, 1999.
- 18 Het totale gebrek aan aandacht voor de Palestijnen herinnert me aan wat Grace Halsell, die ooit met Jerry Falwell meereisde naar Israël, me vertelde, nl. het totale gebrek aan aandacht van dit soort pelgrims voor de Arabieren in Israël, inclusief de christenen (over wie het dan heet: 'well, they label themselves as christians'). Grace Halsell, *Forcing God's hand, Why Millions Pray for a Quick Rapture and Destruction of Planet Earth*, Washington D.C., 1999.
- 19 Lawrence Kaplan, 'Democrats against Democracy, How did the GOP become the party of Woodrow Wilson', in: *Wall Street Journal*, 19 maart 2003.
- 20 Nota bene de conservatieve columnist George Will heeft daar intussen op gewezen: 'Conservatism's Moment of Truth', in: *Washington Post*, 26 maart 2003.
- 21 Zie ook Hans H.J. Labohm, 'Arabisch reveil?', in: *Internationale Spectator*, november 2002, blz. 560-564.
- 22 Stefan van Wersch, 'Islamitisch terrorisme, Over de werking van het islamitische slachtoffercomplex, samenzweringstheorieën en fundamentalisme', in: *Internationale Spectator*, februari 2002, blz. 67-75.
- 23 John Calvert, *The Islamist syndrome of cultural confrontation*, Orbis, 2002.
- 24 David Wurmser, 'Middle East "War", How did it Come to This', 1 januari 2001, zie www.aei.org: 'Few anti-American outbursts or Arab-Israeli confrontations have much to do with Israel's or America's behavior; they have more to do with what these two countries are: free societies.'
- 25 Bernard Lewis, *What went wrong? Western Impact and Middle Eastern Response*, 2002.
- 26 Ik placht te wijzen op stelregel no. 1 voor het begrijpen van Washington, namelijk dat gedreven minderheden disproportionele invloed kunnen krijgen; voorts op het feit dat de 'lobby' allerminst monolithisch is, enz. In het geval van Bush is het bovendien ook nog eens zo dat hij zonder lobby waarschijnlijk even pro-Israël zou zijn; zie bijv. David Frum, *The Right Man, the surprise presidency of George W. Bush*, New York: Random House, 2003, blz. 259 e.v.
- 27 *The Economist* somde de vele vraagtekens ook nog eens op, zie 'After the war is over, Iraq will need coaxing towards democracy. It will be a long haul', in: *The Economist*, 8 maart-14 maart 2003.
- 28 Ray Takeyh, 'The Lineaments of Islamic Democracy', in: *World Policy Journal*, winter 2001/2002.
- 29 Stefan van Wersch, 'Islamitisch fundamentalisme en Nederlands buitenlands beleid', in: *Internationale Spectator*, oktober 1995, blz. 531-536.

Over de auteur

STEFAN VAN WERSCH studeerde geschiedenis en godsdienstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Hij publiceerde o.a. over gnostiek en islam. Hij werkte van 1996 tot 2001 in Washington, D.C.

George W. Bush en de Laatste Kruistocht

RUUD JANSSENS

De As van het Kwaad, retoriek en beleidskeuzen

States like these, and their terrorist allies, constitute an axis of evil, arming to threaten the peace of the world. By seeking weapons of mass destruction, these regimes pose a grave and growing danger. They could provide these arms to terrorists, giving them the means to match their hatred. They could attack our allies or attempt to blackmail the United States. In any of these cases, the price of indifference would be catastrophic.

(George W. Bush, *State of the Union*, 29 januari 2002)¹

Het begrip 'de As van het Kwaad' gaf op kernachtige wijze een aantal overtuigingen van de regering-Bush weer. Het begrip 'kwaad' verwees naar de christelijke opvattingen die Bush en velen in zijn regering delen. 'As-mogendheden' duiden op de opvatting in de Amerikaanse regering dat er een analogie is tussen de Tweede Wereldoorlog en de oorlog tegen het terrorisme. Aangezien de terroristen van 11 september 2001 geen verklaring voor hun daden hadden achtergelaten, had de regering-Bush alle ruimte haar eigen interpretatie van de gebeurtenissen te presenteren. Al vanaf het begin van zijn regeerperiode sprak Bush over de bedreiging door terroristen, 'schurkenstaten' en massale-vernietigingswapens. De aanslagen van 11 september 2001 en het begrip 'As van het Kwaad' maakten het mogelijk deze drie begrippen aan elkaar te koppelen. Daaruit volgde een beleid waarin de regering-Bush stelde dat men landen en groeperingen met massale-vernietigingswapens preventief moet aanpakken.

Het nieuwe Amerikaans buitenlands beleid heeft geresulteerd in oorlogen in Afghanistan en Irak, militair optreden op de Filipijnen en een diplomatieke

Heeft de regering-Bush na '11 september' een doelbewuste beleidskeuze gemaakt of zijn bestaande concepten over terrorisme, schurkenstaten en massale-vernietigingswapens in combinatie met beeldspraak over het Kwaad en de Tweede Wereldoorlog omgesmeed tot een voor de hand liggend beleid? Een analyse van recente uitspraken van de Amerikaanse president.

confrontatie met Frankrijk, Duitsland, Rusland en Turkije. Door in te zetten op een in principe wereldomvattend beleid van bestrijding van terrorisme – herhaaldelijk in combinatie met eigengereid optreden – hebben Bush en de zijnen een politieke keuze gemaakt voor een beleid waarvan het doel – bevordering van internationale veiligheid en rechten van burgers overal ter wereld – herhaaldelijk overschaduwd lijkt te worden door de conflicten die men onderweg tegenkomt en die twijfel doen ontstaan of het doel ooit bereikt zal worden.

Meermalen is de vraag gesteld in welke mate Bush zelf macht uitoefent en in welke mate hij afhankelijk is van zijn adviseurs. Tijdens de verkiezingscampagne voor het presidentschap was het duidelijk dat Bush weinig verstand had van buitenlands en veiligheidsbeleid. Hij gaf ruitelijk toe dat Condoleezza Rice hem instrueerde over alles wat hij over internationale betrekkingen moest weten. Na zijn verkiezing verzamelde Bush, naast Rice, met Richard Cheney, Donald Rumsfeld en Colin Powell een aantal adviseurs om zich heen met zeer uitgesproken meningen over het Amerikaans buitenlands beleid. Als men echter de

biografieën van Bob Woodward en David Frum mag geloven, is Bush wel degelijk de leider in het Witte Huis.² In dit essay zal ik de vraag over de machtsverhoudingen binnen het Witte Huis niet proberen op te lossen. Ik zal me voornamelijk baseren op de speeches van president Bush. De meeste belangrijke redes kennen vaak een voorbereidingstijd van weken en zijn eigenlijk meer een verklaring van 'team-Bush'.

Het is opvallend dat er nauwelijks onenigheid is tussen de beleidsmakers in de regering-Bush. Een tijd lang scheen er een strijd te zijn tussen enerzijds Cheney en Rumsfeld, die unilateraal Amerikaans optreden voorstonden, en anderzijds Powell, die multilateraal gedrag prefereerde. Rice nam een tussenpositie in. Deze discussie is echter de afgelopen maanden gestaakt. Bovendien betrof het geen verschil van mening over de doelstellingen van het Amerikaans buitenlands en defensiebeleid, eerder een andere kijk op hoe die doelstellingen te bereiken. Ik verwijs hier naar een discussie die George Kennan aanging tijdens de besluitvorming over de Truman-doctrine in 1947 als voorbeeld van een verschil van mening over zowel methode als doel. Kennans oppositie was weinig succesvol, maar de regering-Truman maakte wel een bewuste keuze voor een bepaald beleid. De vraag is of de regering-Bush ook een dergelijke bewuste keuze maakte, of dat al bestaande concepten over terroristen, 'schurkenstaten' en massale vernietigingswapens in combinatie met beeldspraak over 'het Kwaad' en de Tweede Wereldoorlog tot een beleid voerden dat voor de hand leek te liggen.

Het Kwaad

Word van het kwade niet overwonnen, maar overwin het kwade door het goede.
Romeinen 12:21

Volgens zijn *speech writer* David Frum verwees George W. Bush herhaaldelijk naar bovenstaande bijbelspreuk tijdens informele gesprekken die hij voerde na 11 september 2001.³ Bush is een religieus man en zijn geloof maakte het hem mogelijk de aanslagen op het *World Trade Center* en het *Pentagon* in een begrijpelijke context te plaatsen. Het begrip 'kwaad' met een religieuze context heeft ongetwijfeld een duidelijke weerklank in de gehele Verenigde Staten, waar ongeveer 80% van de bevolking zegt in God te geloven en waar in de afgelopen jaren een hervertelling van de Apocalyps (het nieuw-testamentisch bijbelboek Openbaringen van Johannes), geplaatst in het heden – de *Left Behind*-serie van Tim LaHaye en Jerry B. Jenkins – grote populariteit geniet.⁴

Geloof neemt in het leven van Bush een centrale positie in. Zoals hij al toegaf tijdens zijn verkiezings-

campagne, was hij tot zijn veertigste levensjaar alcoholist. Door deel te nemen aan een bijbelstudiegroep vond hij God en, in de woorden van een toenmalige vriend: 'It was goodbye Jack Daniels, hello Jesus.'⁵ Bush heeft dat zelf in iets andere bewoordingen gezegd. Tijdens een ontmoeting met vijf geestelijken in september 2002 zei hij: 'I had a drinking problem. Right now I should be in a bar in Texas, not the Oval Office. There is only one reason that I am in the Oval Office and not in a bar. I found faith. I found God. I am here because of the power of prayer.'⁶

De centrale rol van het geloof in het leven van Bush komt op allerlei manieren terug in zijn presidentschap. Hij opent elke kabinetsvergadering met een gebed.⁷ Bijbelstudiegroepen zijn erg populair in het Witte Huis (de eerste opmerking die David Frum hoorde toen hij daar begon te werken en die kenmerkend is voor de sfeer rond de president, luidt: 'Missed you at Bible study.').⁸ Bush wil zijn sociaal beleid niet zozeer door overheidsdiensten laten uitvoeren, maar door kerken en andere religieuze instellingen – het zogenaamde 'faith-based initiative'. In zijn redes verwijst Bush ook regelmatig naar de Bijbel en christelijke beeldspraak en niet alleen als hij traditioneel eindigt met 'God bless America'.⁹ Zijn vader benadrukte het belang van geloof voor zijn zoon: 'This thing about faith, I mean, this is real for him. This is real. Here's a man that's read the Bible through twice. And it's not to make it holier than thou or not to make a political point. It's something that is in his heart.'¹⁰

Tegen die religieuze achtergrond moet men het gebruik van het begrip 'het Kwaad' (*Evil*) zien, als Bush over de terroristen spreekt. Al op 11 september zegt hij: 'Today, our nation saw evil, the very worst of human nature.' In die zelfde toespraak legt hij een directe band met het geloof, als hij verwijst naar Psalm 23 en citeert: 'Even though I walk through the valley of the shadow of death, I fear no evil, for You are with me.'¹¹ In de volgende dagen blijft Bush het begrip 'Kwaad' gebruiken om de daden van de terroristen te beschrijven. In een indirecte verwijzing naar Romeinen 12:21 zegt hij tijdens een bijeenkomst met zijn Raad voor Nationale Veiligheid dat dit een monumentale strijd is van Goed versus Kwaad en dat het Goede zal overwinnen.¹² In een korte rede op 16 september 2001 gebruikt Bush het begrip 'evil-doers' vier keer, het begrip 'evil folks' één keer en stelt hij: 'there are evil people in this world.'¹³

In deze context van 'het kwaad' sprak Bush één keer over een kruistocht. Tijdens een persconferentie gaf de president aan dat de oorlog tegen het terrorisme een langdurige strijd zou worden: 'This is a new kind of evil. And we understand. And the American people are beginning to understand. This crusade, this war on terrorism is going to take a while.'¹⁴ Bush kreeg veel

kritiek te verduren door aldus de strijd tegen terrorisme te plaatsen in een context van een oorlog van christenen tegen moslims. Al snel kwam hij met uitspraken dat dit geen oorlog van religie tegen religie mocht zijn, dat de islam een vreedzaam geloof is en dat vele 'good Americans' moslim waren, die hun vaderland net zo hard steunden als Bush zelf.¹⁵

Tijdens zijn rede voor het Congres op 20 september 2001 ging Bush een stap verder. De president nam het op zich de islam te verdedigen, die in zijn visie ook door de terroristen was aangevallen: "The terrorists are traitors to their own faith, trying, in effect, to hijack Islam itself. [...] The enemy of America is not our many Muslim friends; it is not our many Arab friends. [...] Our enemy is a radical network of terrorists, and every government that supports them."¹⁶

De keuze die Bush maakte om over de terroristen in termen van 'het Kwade' te spreken en het gebruik van het woord 'kruistocht' dwongen hem al snel niet alleen het mogelijke conflict christenen-moslims in te dammen, maar ook aan te geven waar hij en zijn regering voor staan. Aangezien de terroristen geen nadere uitleg hadden afgegeven over hun daad, had de regering-Bush alle ruimte om aan te geven waar volgens haar de strijd precies over ging. Op de dag van de aanslagen zegt Bush dat de Verenigde Staten doel waren, aangezien 'we're the brightest beacon for freedom and opportunity in the world'.¹⁷ Als hij negen dagen later het Congres toespreekt, gaat het volgens Bush om de democratie in de Verenigde Staten en de rechten die Amerikaanse burgers hebben, waaronder vrijheid van religie: "Americans are asking, why do they hate us? They hate what we see right here in this chamber – a democratically elected government. Their leaders are self-appointed. They hate our freedoms – our freedom of religion, our freedom of speech, our freedom to vote and assemble and disagree with each other."¹⁸

De verschuiving van 'kwaad' naar *politieke* redenen in zijn verklaringen betekent niet dat Bush geheel van visie is veranderd. Zijn geloof blijft een essentieel deel van zijn overtuigingen en ook al kiest hij een andere benadering van de uitleg van het conflict, de concepten van Goed en Kwaad blijven belangrijk voor hem. Tijdens zijn rede op West Point in 2002 ging Bush hierop in en toonde hij welke koppeling hij nu maakt tussen Kwaad en politieke vrijheden: "Some worry that it is somehow undiplomatic or impolite to speak the language of right and wrong. I disagree. [...] Moral truth is the same in every culture, in every time, and in every place. Targeting innocent civilians for murder is always and everywhere wrong. Brutality against women is always and everywhere wrong. There can be no neutrality between justice and cruelty, between the innocent and the guilty. We are in a

conflict between good and evil, and America will call evil by its name. By confronting evil and lawless regimes, we do not create a problem, we reveal a problem. And we will lead the world in opposing it."¹⁹

Asmogendheden – het perspectief van de Tweede Wereldoorlog

We have seen their kind before. They are the heirs of all the murderous ideologies of the 20th century. By sacrificing human life to serve their radical visions – by abandoning every value except the will to power – they follow in the path of fascism, and Nazism, and totalitarianism. And they will follow that path all the way, to where it ends: in history's unmarked grave of discarded lies.

(George Bush, Address to a Joint Session of Congress, 20 september 2001)

Geloofsovertuiging was niet het enige richtsnoer dat George Bush leidde in zijn pogingen om de aanslagen van 11 september te begrijpen en een nieuw buitenlands en veiligheidsbeleid op te zetten. Gezien het geringe aantal keren dat de Verenigde Staten op eigen bodem zijn aangevallen, speelde bij zowel de president als bij zijn medewerkers de vergelijking met de Tweede Wereldoorlog ook een grote rol. Volgens de journalist Bob Woodward schreef Bush in zijn dagboek op 11 september 2001: "The Pearl Harbor of the 21st century took place today."²⁰ Woodward meldt ook dat Bush kort na de aanslagen tegen Karl Rove, één van zijn voornaamste adviseurs, in de *Oval Office* zei: "Just like my father's generation was called in World War II, now our generation is being called."²¹

David Frum schrijft dat een medewerker van het Witte Huis aan dezelfde Rove vraagt of het Amerikaanse volk gelooft dat de oorlog tegen terrorisme hetzelfde is als de Tweede Wereldoorlog. Rove antwoordt dan: "No, they don't – but they want us to think it's like World War Two." Rove besluit dan om Bush niet meer vanachter zijn bureau het Amerikaanse volk te laten toespreken, maar vanachter het spreekgestoelte in het Congres, waar Woodrow Wilson en Franklin D. Roosevelt om een oorlogsverklaring hadden gevraagd teneinde deel te nemen aan een wereldoorlog.²² Tijdens die rede komt Bush met de uitspraak waar deze paragraaf mee begint – de terroristen worden gelijkgesteld aan fascist en nazi's uit de Tweede Wereldoorlog.

De vergelijking met de Tweede Wereldoorlog blijft een belangrijke rol spelen. In december 2001 vraagt Karl Rove aan David Frum als voorbereiding op de *State of the Union* een verklaring te schrijven waarom de Verenigde Staten ook Irak moeten aanpakken.²³ Frum heeft dan ook al de argumenten gehoord van de opposenten

die geen harder beleid tegen Irak voorstaan: de relatie tussen Saddam Hoesein en Al-Qaeda zou niet te bewijzen zijn en net als Stalin zou Saddam ook door afschrikking onder controle zijn te houden. Frum vindt dat een president niet in debat moet gaan op die punten – de president moet boven de partijen staan.

Voor inspiratie herleest Frum de rede die Franklin D. Roosevelt na de aanval op Pearl Harbor had uitgesproken. Frum had die speech ook al doorgelezen op 11 september 2001. Hij beseft dat Roosevelt en Bush een identiek probleem hadden. Net zoals de band tussen Al-Qaeda en Saddam niet voor eenieder duidelijk was, zo wilden in 1941 vele Amerikanen na Pearl Harbor wel Japan aanpakken, maar niet Duitsland, terwijl daar de grootste dreiging van uitging. Roosevelt loste dat probleem op door in zijn rede te stellen dat de Verenigde Staten zich niet alleen tot het uiterste zouden verdedigen, maar dat hij aannam de wens van het Congres en het volk te belichamen door zeker te stellen 'that this form of treachery shall never endanger us again'.

Frum beseft dat er meer overeenkomsten zijn tussen 1941 en 2001. Het argument dat Saddam door afschrikking te controleren is, gelooft hij niet. Japan en Duitsland hadden de Verenigde Staten aangevallen, terwijl Japan al in een grote oorlog in China betrokken was en Duitsland tegelijkertijd met het Verenigd Koninkrijk en de Sovjetunie oorlog voerde. Frum vond dat Saddam net zo onbezonnen was als de Japanners en Duitsers in 1941. Saddam had al twee 'mad wars' uitgevochten – met Iran en Koeweit – en tijdens de Tweede Golfoorlog viel hij ook nog eens Israël aan, terwijl hij met de coalitie in gevecht was gewikkeld. Zoals Frum stelde: 'No country on earth more closely resembled one of the old Axis powers than present-day Iraq.' En die gedachte vond hij des te beangstigender waar hij beseftte dat Saddam eventueel over nucleaire en biologische wapens kon beschikken.

Frum zag nog een analogie. De As-mogendheden uit de Tweede Wereldoorlog hadden weinig gemeenschappelijk, behalve hun officiële verbond. Duitsland, Italië en Japan hadden zeer verschillende regimes. Ze hielpen elkaar niet, zoals de Geallieerden dat deden via het *Lend-Lease*-programma. Volgens de nazi-ideologie waren de Japanners zelfs minderwaardige mensen. Frum zag dat Irak, Iran, Hezbollah en Al-Qaeda net zo weinig met elkaar gemeen hadden als toentertijd de As-mogendheden. Maar ze deelden desalniettemin een aantal denkbeelden met Europees fascisme: 'disdain for free inquiry and rational thought, a celebration of death and murder, and obsessive anti-Semitism. They all resented the power of the West, and they all despised the humane values of democracy.' Het was *speech writer* Frum die Irak c.s. 'an axis of hatred' doopte.

Frum claimt dat beleidsmakers zijn analyse met enthousiasme ontvingen. Condoleezza Rice, de Nationale Veiligheidsadviseur, voegde Iran toe aan de officiële lijst. Later kwam Noord-Korea er nog bij. Michael Gerson, de hoofd-*speech writer* van Bush, veranderde de term 'axis of hatred' vervolgens, naar het taalgebruik van de president, in 'axis of evil'.

Op deze wijze kwam een beeldspraak die naar de Tweede Wereldoorlog verwees in de *State of the Union* van 2002. De combinatie van de religieuze context van Goed versus Kwaad en de analogie van de strijd tegen terrorisme en strijd tegen Hitler-Duitsland en Japan bracht Bush' boude uitspraak van 9/11 in herinnering: 'Every nation, in every region, now has a decision to make. Either you are with us, or you are with the terrorists.'²⁴

Een jaar later is Bush in zijn *State of the Union* minder uitgesproken. Waar hij eerst sprak over 'wie niet voor ons is, is tegen ons', heette het nu dat bondgenoten in de strijd tegen terrorisme welkom zijn. Maar ongeacht de keuzen van andere landen, de Verenigde Staten zouden hun plicht doen. Daarmee gaf Bush nog steeds aan dat internationale samenwerking voor hem ondergeschikt is aan de bestrijding van terrorisme en 'schurkenstaten': 'In all these efforts, however, America's purpose is more than to follow a process – it is to achieve a result: the end of terrible threats to the civilized world. All free nations have a stake in preventing sudden and catastrophic attacks. And we're asking them to join us, and many are doing so. Yet the course of this nation does not depend on the decisions of others. Whatever action is required, whenever action is necessary, I will defend the freedom and security of the American people.'²⁵

De As van het Kwaad als beleidsperspectief

America has a greater objective than controlling threats and containing resentment. We will work for a just and peaceful world beyond the war on terror: (George Bush, Graduation Speech at West Point, 1 juni 2002)

De regering-Bush zag de aanslagen van 11 september 2001 niet als misdaden, maar als *oorlogshandelingen*, waarbij het tot een passend antwoord moest komen. Men stelde tevens een verband vast tussen terroristische groeperingen en 'schurkenstaten', zoals Irak, Iran en Noord-Korea. Dit was de voorzetting van een dreigingsanalyse die Bush al aan het begin van zijn presidentschap had gesteund. In die visie leidde het bestaan van terroristen, massale-vernietigingswapens en raketsystemen tot de noodzaak van het ontwikkelen van een Amerikaans raketschild. De redenering ging uit van de samenwerking tussen natie-staten en

terroristen, een theorie die de beleidsmakers opnieuw toepasten na 11 september 2001. De regering-Bush ging over tot een beleid waarin enerzijds terrorisme en 'schurkenstaten' aangepakt dienden te worden en anderzijds allerlei militaire acties als *zelfverdediging* werden beschouwd, waardoor internationale steun voor die acties niet nodig was. De neiging van Bush en een aantal van zijn adviseurs (zoals Cheney en Rumsfeld) tot *unilateraal optreden* versterkten die zelfstandige actie. Termen als 'het Kwaad' en 'As van het Kwaad' waren retorische uitingen van een diepgevoelde overtuiging.

Door deze overtuiging was het precies kunnen aantonen van de banden tussen Irak en Al-Qaeda bijvoorbeeld van minder belang – beide partijen waren simpelweg onderdeel van dezelfde dreiging. Ook het verschil tussen de middelen van de aanslagen van 11 september 2001 (waarbij de oorspronkelijke wapens van de terroristen messen waren, waarmee men uiteindelijk de vliegtuigen kaapte) en de dreiging van gebruik van massale-vernietigingswapens op Amerikaanse bodem was ondergeschikt. In zijn eerste *State of the Union* had Bush al gezegd: 'Our nation also needs a clear strategy to confront the threats of the 21st century – threats that are more widespread and less certain. They range from terrorists who threaten with bombs to tyrants in rogue nations intent upon developing weapons of mass destruction.'²⁶ Op 11 september maakte Bush die koppeling tussen terroristen en 'schurkenstaten' nog directer, toen hij zei: 'We will make no distinction between the terrorists who committed these acts and those who harbor them.'²⁷

Na de oorlog in Afghanistan verschuift het perspectief van de aanval op Al-Qaeda naar het aanpakken van de 'schurkenstaten'. In januari 2002 drukt Bush dat enigszins voorzichtig uit: 'I will not wait on events, while dangers gather. I will not stand by, as peril draws closer and closer. The United States of America will not permit the world's most dangerous regimes to threaten us with the world's most destructive weapons.'²⁸ Maar op 1 juni van hetzelfde jaar stelt hij: 'Yet the war on terror will not be won on the defensive. We must take the battle to the enemy, disrupt his plans, and confront the worst threats before they emerge. In the world we have entered, the only path to safety is the path of action. And this nation will act.'²⁹

Intussen onderbouwt hij dergelijk optreden niet alleen meer door te wijzen op zelfverdediging door de Verenigde Staten, maar door te stellen dat mensen over de gehele wereld recht hebben op dezelfde vrijheden. In dezelfde speech van 1 juni 2002 zegt hij dan ook: 'When it comes to the common rights and needs of men and women, there is no clash of civilizations. The requirements of freedom apply fully to

Africa and Latin America and the entire Islamic world. The peoples of the Islamic nations want and deserve the same freedoms and opportunities as people in every nation. And their governments should listen to their hopes.'³⁰ Uiteindelijk gaat het Bush niet alleen om het brengen van vrijheden in de wereld, maar ook om een mogelijke aanval met massale-vernietigingswapens in de toekomst onmogelijk te maken: 'In all these efforts, however, America's purpose is more than to follow a process – it is to achieve a result: the end of terrible threats to the civilized world.'³¹

Parallel met begin Koude Oorlog?

Het is opmerkelijk te zien welke eensgezindheid er thans heerst in het Witte Huis, terwijl men toch een geheel nieuw buitenlands beleid uitvoert. Geruime tijd voerde Colin Powell oppositie tegen het unilaterale optreden zoals Cheney en Rumsfeld dat voorstonden, maar het schijnt dat Powell zijn verzet heeft opgegeven. Dit was vooral een discussie over methode, niet zozeer over de doelen van Amerikaans buitenlands beleid.

Toen in 1947 de Britse regering de regering van Harry S. Truman mededeelde niet langer in staat te zijn de uitbreiding van de macht van 'het communisme' in Griekenland en Turkije tegen te houden, kwam de Amerikaanse regering met een wereldomvattende doctrine. Men had de overtuiging dat een beleid alleen gericht op de beide landen niet voldoende was. Truman en zijn adviseurs meenden dat er een historisch breekpunt was bereikt en dat de Verenigde Staten de *rol als wereldleider* van het Verenigd Koninkrijk moesten overnemen om 'free nations' te steunen. Tijdens overleg met de leiders uit het Congres bleek echter dat zij minder gemakkelijk te overtuigen waren van de noodzaak van een dergelijke leidersrol van de Verenigde Staten. Zij vroegen zich af waartoe een dergelijk beleid zou leiden en hoeveel het zou gaan kosten. Minister van buitenlandse zaken Dean Acheson mengde zich toen in de discussie en poneerde een vroege versie van de domino-theorie: als Griekenland en Turkije communistisch worden, dan volgen het Midden-Oosten, Afrika en Zuid-Azië snel. Tevens wees hij op de aanzienlijke invloed van de communistische beweging in Europa. De Congresleden lieten zich overtuigen en stemden later in met de zogenaamde Truman-doctrine: 'De Verenigde Staten steunen volkeren die verzet plegen tegen onderwerping door een bewapende minderheid of door buitenlandse druk.'³²

Niet alle beleidsadviseurs van Truman waren het echter met dit beleid eens. George Kennan, die de analyse van de Sovjetunie had gemaakt waarop het Koude Oorlogsbeleid van de regering-Truman aanvankelijk

was gebaseerd, vond het een slecht idee. Kennan nam als hoofd van de Beleidsplanningsstaf van het *State Department* een belangrijke positie in. In mei 1947 kreeg hij na een voordracht op het National War College de vraag voorgelegd of de steun die de Amerikaanse regering aan Griekenland en Turkije had verleend, ook aan andere landen moest worden gegeven. Kennan stelde dat dit de strekking was van het beleid en dat hij het daar niet mee eens was. Hij gaf de voorkeur aan een beleid dat zich concentreerde op gebieden waar succes te verwachten was en zich *niet op de gehele wereld* richtte. Kennan illustreerde zijn mening door naar de situatie in China te verwijzen: 'Take China, for example: If I thought for a moment that the precedent of Greece and Turkey obliged us to try to do the same thing in China, I would throw up my hands and say we had better have a whole new approach to the affairs of the world. China could take all of the national budget we could divert to it for the next 25 years, and the problems would be worse at the end of that time than they are today. But I do think there is a good chance that if you let the Russians alone in China, they will come a cropper on that problem [= zullen ze op hun bek gaan door dat probleem; vert. eindred.] just as everybody else has for hundreds of years.'³³

Hoewel Kennan geen doorslaggevende stem had in de regering-Truman, maakten zijn kritische opmerkingen wel degelijk deel uit van de overwegingen van de beleidsmakers. In de regering-Bush hebben we thans nog niet zo'n stem gehoord, ook al is de beleidswijziging minstens zo ingrijpend als die van Truman. De Verenigde Staten hebben zich na 11 september 2001 in oorlogen in Afghanistan en Irak gestort, ze helpen een guerrilla-oorlog op de Filipijnen te onderdrukken, worden actief betrokken bij de conflicten tussen India en Pakistan en hebben te maken met een dreigend Noord-Korea. Tegelijkertijd zijn de verhoudingen met Frankrijk, Duitsland, Rusland, België en Turkije aanzienlijk verslechterd. Ik wil graag geloven dat Bush c.s. de rechten van burgers over de gehele wereld wil waarborgen en dat men het verspreiden en inzetten van massale-vernietigingswapens wil voorkomen. Het lijkt er echter op dat de regering-Bush zich na 11 september 2001 heeft laten meeslepen in een overambitieuze beleid dat in de poging het tot uitvoering te brengen juist veel schade toebrengt aan de Amerikaanse rol in de wereld en aan de internationale vrede en veiligheid.

Mocht de lezer zich ongerust maken over wat er met Bush gebeurt als blijkt dat hij de verkeerde beslissingen heeft genomen, dan kan ik hem/haar geruststellen. Toen hij op bezoek was op de lagere school in Crawford, Texas (waar zijn ranch zich bevindt), kreeg Bush de vraag of hij het moeilijk vond beslissingen te nemen. Hij vertelde dat het nemen van beslissingen

voor hem niet moeilijk was vanwege zijn overtuigingen en voegde daaraan toe: 'I realize sometimes people don't like the decisions. That's okay. I've never been one to try to please everybody all the time. I just do what I think is right. The good thing about democracy, if people like the decisions you make, they let you stay. If they don't, they'll send me back to Crawford. Isn't all that bad a deal, by the way.'³⁴ ■

Noten

- 1 Alle redes van president George W. Bush zijn terug te vinden op de website van het Witte Huis: www.whitehouse.gov.
- 2 Bob Woodward, *Bush at War*, New York: Simon & Schuster, 2002; en David Frum, *The Right Man: The Surprise Presidency of George W. Bush*, New York: Random House, 2003.
- 3 Frum, *a.w. noot 2*, blz. 136-137.
- 4 Zie 'Believer Nation', in: *Public Perspectives* (mei-juni 2000), <http://www.ropercenter.uconn.edu/pubper/pdf/pp113c.pdf> voor de opiniepeiling over het aantal mensen dat in God gelooft. Tim LaHaye en Jerry B. Jenkins hebben al 50 miljoen exemplaren verkocht van hun *Left Behind*-serie (het elfde deel is in april 2003 uitgekomen). Deze boeken gaan over de wijze waarop de Apocalyps, het Einde der Dagen, zou plaatsvinden in de huidige tijd, waarbij de Anti-Christ de secretaris-generaal van de Verenigde Naties blijkt te zijn (die één wereldreligie en één wereldmunt probeert in te voeren). Van de *Left Behind*-boeken zijn de eerste twee delen verfilmd, er is een stripboekversie en een kinderboekversie gemaakt en alle boeken zijn ook als audioboek verschenen.
- 5 Zie Howard Fineman, 'Bush and God', in: *Newsweek*, 10 maart 2003.
- 6 Frum, *a.w. noot 2*, blz. 283.
- 7 *Ibid.*, blz. 13.
- 8 *Ibid.*, blz. 3.
- 9 Zo zei Bush in zijn inaugurele rede: 'After the Declaration of Independence was signed, Virginia statesman John Page wrote to Thomas Jefferson: "We know the race is not to the swift nor the battle to the strong. Do you not think an angel rides in the whirlwind and directs this storm? [...]. And an angel still rides in the whirlwind and directs this storm."' (George Bush, Inaugural Speech, 20 januari 2001).
- 10 Interview van Tom Brokaw, NBC, met George H.W. Bush, geciteerd in Frank Bruni, *Ambling into History: The Unlikely Odyssey of George W. Bush*, New York: HarperCollins, 2002, blz. 256.
- 11 George Bush, *Address to the Nation*, 11 september 2001.
- 12 George Bush, *Remarks by the President in Photo Opportunity with the National Security Team*, 12 september 2001.
- 13 George Bush, *Remarks by the President Upon Arrival*, 16 september 2001.
- 14 *Ibid.*
- 15 George W. Bush, *Remarks by the President at Photo Opportunity with House and Senate Leadership*, 19 september 2001.
- 16 George W. Bush, *Address to a Joint Session of Congress and the American People*, 20 september 2001.
- 17 George W. Bush, *Address to the Nation*, 11 september 2001.

- 18 George W. Bush, *Address to a Joint Session of Congress and the American People*, 20 september 2001.
- 19 George W. Bush, *Graduation Speech at West Point*, 1 juni 2002.
- 20 Woodward, a.w. noot 2, blz. 37.
- 21 *Ibid.*, blz. 203.
- 22 Frum, a.w. noot 2, blz. 135. Frum zegt dat de vraag enkele weken na de aanslagen aan Rove werd gesteld. Dat zal enkele dagen moeten zijn, aangezien Bush al op 20 september het Congres toespreekt.
- 23 De *State of the Union* is de jaarlijkse speech waarin de president aan het Congres uitlegt hoe het land er voor staat. Voor de uitgebreide beschrijving van Frums opdracht en zijn gedachtengang, zie Frum, a.w. noot 2, blz. 224-236.
- 24 George W. Bush, *Address to a Joint Session of Congress and the American People*, 20 september 2001.
- 25 George W. Bush, *State of the Union*, 28 januari 2003.
- 26 George W. Bush, *Address to the Joint Session of Congress*, 27 februari 2001.
- 27 George W. Bush, *Address to the Nation*, 11 september 2001.
- 28 George W. Bush, *State of the Union*, 29 januari 2002.
- 29 George W. Bush, *Graduation Speech at West Point*, 1 juni 2002.
- 30 *Ibid.*
- 31 George W. Bush, *State of the Union*, 28 januari 2003.
- 32 Joseph Marion Jones, *The Fifteen Weeks: An Inside Account of the Genesis of the Marshall Plan*, New York: A Harbinger Book, 1955, blz. 139-143.
- 33 Giles D. Harlow & George C. Maerz, *Measures Short of War: The George F. Kennan Lectures at the National War College, 1946-1947*, Washington, D.C.: National Defense University Press, 1991, blz. 198-199.
- 34 Frum, a.w. noot 2, blz. 92.

Over de auteur

DR. R.V.A. JANSSENS is hoogleraar amerikanistiek aan de Universiteit van Amsterdam. De auteur dankt Alexander Bon voor zijn goede kritiek op een eerste versie van dit artikel en Giliam de Valk voor de suggestie van de titel. De titel verwijst naar de film *Indiana Jones and the Last Crusade*, waarin regisseur Steven Spielberg al op overtuigende wijze toonde hoe men christelijk geloof, het bestrijden van nazisme en actief optreden in het buitenland kan combineren.

Onlangs verschenen:

BUNDEL OVER EUROPA & TERRORISME Vergelijkende studie over negen landen

Confronting Terrorism. European Experiences, Threat Perceptions and Policies,
edited by Marianne van Leeuwen Kluwer Law International,
The Hague, London, New York
februari 2003, 236 blz. ISBN 90-411-1960-4

Deze bundel, geredigeerd door het voormalig plaatsvervangend hoofd onderzoek van Clingendael dr Marianne van Leeuwen, is het eindproduct van een Clingendael project over terrorisme en terrorismebestrijding in negen lidstaten van de Europese Unie. Het project is gericht geweest op het in onderlinge samenhang bestuderen van drie elementen: 1 eigen ervaringen met terrorisme, 2 dreigingspercepties en 3 beleid ter voorkoming of bestrijding van terrorisme.

Gerennommerde specialisten uit het Verenigd Koninkrijk, Ierland, Spanje, Frankrijk, Italië, Duitsland, Griekenland, Nederland en Zweden hebben bijdragen geleverd aan *Confronting Terrorism*. Bovendien bevat de bundel studies van dreigingspercepties en beleid in het kader van de Europese Unie, en van de inbreng van Europese landen in de besluitvorming inzake terrorismebestrijding binnen de Verenigde Naties. In alle hoofdstukken zijn gevolgen van de aanslagen van 11 september 2001 meegewogen.

Mede door de comparatieve opzet biedt de bundel heldere en actuele inzichten voor beleidsmakers, studenten internationale betrekkingen en veiligheidsvraagstukken, en journalisten.

Het Clingendael project is gesubsidieerd door het Ministerie van Buitenlandse Zaken.

Confronting Terrorism is verkrijgbaar bij de boekhandel, of te bestellen bij Kluwer Law International via Turpin Distribution Services. Het boek kost € 50,00.

Voor nadere informatie kunt u zich wenden tot het secretariaat onderzoek van Clingendael, tel. 070-3245384.

Europa en de preventieve oorlogvoering

REM KORTEWEG

Marginalisering tegenover de Amerikaanse hegemoon

HET AMERIKAANSE BELEID TEN AANZIEN van de kwestie-Irak heeft een scheuring veroorzaakt binnen twee Brusselse instituties, de NAVO en de Europese Unie. Europa is verdeeld in twee kampen; diegenen die de Verenigde Staten steunden en zij die gekant waren tegen de nu ten einde lopende oorlog. Aan het begin van de crisis leken de Europese mogelijkheden het erover eens te kunnen worden dat een preventieve oorlog om Irak diende te worden vermeden. Toch is er van eensgezindheid geen sprake geweest. Door een versnipperde Europese reactie zijn de Europese lidstaten gemarginaliseerd in het debat rond Irak en is de onderlinge verdeeldheid zeer duidelijk voor het voetlicht getreden. De dynamiek die dit tot stand heeft gebracht verdient het nader bekeken te worden. Kern van de zaak zijn het concept van de preventieve oorlog, de status van de Verenigde Staten als enige supermogendheid ter wereld en de wens tot behoud van de internationale rechtsorde.¹

Historische parallellen

Het is nodig enkele historische aspecten, en de daarmee gepaard gaande consequenties, van preventieve oorlogvoering te begrijpen om de Europese politiek tijdens de Irak-crisis te kunnen analyseren. Voorstanders van preventieve oorlogvoering zouden de volgende twee voorbeelden kunnen aandragen als parallellen in de historie. Allereerst is er het *Caroline*-incident uit 1837, waarbij Britse troepen het Amerikaanse goederenschip *Caroline* aanvielen vanuit de overtuiging dat het schip oorlogsmateriaal vervoerde ter ondersteuning van de anti-koloniale Canadese rebellie. Ter rechtvaardiging van het optreden op vreemd grondgebied beriep het Verenigd Koninkrijk zich op zelfverdediging.² Het tweede voorbeeld betreft het Israëliëse bombardement in 1981 op de Irakese nucleaire reactor *Osiraq* vóórdat deze operationeel werd.

In de crisis rond Irak heeft de Europese Unie als internationale politieke actor gefaald. Onderlinge verdeeldheid binnen Europa leidde ertoe dat de enige supermogendheid ter wereld haar gang kon gaan.

In beide gevallen rechtvaardigde de agressor zijn acties aan de hand van de noodzaak tot zelfverdediging. Toch is er een groot verschil tussen deze zogenaamde historische parallellen en de huidige situatie rond Irak. Dit uit zich vooral in het feit dat het bij bovengenoemde voorbeelden niet om oorlog ging, maar om geïsoleerde militaire acties, waar sprake was van een 'imminent threat'. Het doel van de oorlog in Irak is het bewerkstelligen van *regime-wisseling* in Bagdad.³ Een enorm schaalverschil dus. Daarnaast is nog onduidelijk of in het huidige geval van 'imminent threat' sprake is.

Het concept van *regime change* in Irak komt voort uit een tendens in de Amerikaanse buitenlandse politiek die al sinds 1998 valt te bespeuren. In dat jaar tekende toenmalig president Clinton de *Iraq Liberation Act*, een wet waarin de president vérgaande bevoegdheden werden verleend om een regime-wisseling in Bagdad tot stand te brengen. De *Iraq Liberation Act*, '9/11' en de neo-conservatieve oriëntatie van de regering-Bush op het buitenlands beleid, waarin Amerika's militaire macht een centrale plaats inneemt, schiepen het kader waarbinnen Bush het concept van *regime change* presenteerde. De ontwapening van Irak en de niet-nageleefde Veiligheidsraadresoluties vormden slechts de diplomatieke façade waarachter tot verwijdering van de leider van het soevereine Irak kon worden overgegaan. De oorlog in Irak toont het verlangen van de regering-Bush om, vanuit het oogpunt van Amerikaanse nationale veiligheid, de regering van

een land omver te werpen, het land voor vooralsnog onbeperkte tijd te bezetten en er een pro-Amerikaanse regering te vestigen. Doordat deze strategie zeer openlijk wordt nagestreefd en wel door 's wereld enige supermogenheid, wordt het effect ervan geaccentueerd. Een precedent wordt geschapen.

Achterdocht loont

Na de zogeheten *Axis of Evil*-speech van januari 2002 werd duidelijk dat het verwijderen van Saddam niet een uitzondering zou zijn, maar slechts één van de elementen van een nieuwe Amerikaanse politiek. Op geen enkele manier zouden landen een bedreiging voor de Verenigde Staten meer mogen vormen. De Amerikanen willen de Leviathan zijn in een hobbesiaanse *state of nature*. Dat Bush in deze termen over de wereld denkt, blijkt uit zijn afwijzingen van bestaande internationale regimes, zoals het Kyoto-protocol en het ABM-verdrag. Het recht van de sterkste geldt; internationale instituties worden als instrumentalistisch ervaren, m.a.w. ze worden hoogstens als middel ingezet om het doel te bereiken. In deze wereld wil Amerika, zoals in de *National Security Strategy* van Bush te lezen valt, zijn militaire macht aanwenden om ervoor te zorgen dat geen enkel land een wezenlijke bedreiging kan betekenen. 'We must be prepared to stop rogue states and their terrorist clients before they are able to threaten or use weapons of mass destruction against the United States and our allies and friends.'⁴

Daarnaast wordt verkondigd dat afschrikking en 'containment' niet meer werken in een wereld waarin de dreiging vooral van niet-statelijke actoren uitgaat. Het concept is bekend komen te staan als de Bush-doctrine. Het doel is een *Pax Americana*, de 'preventieve oorlog' een instrument om dat doel te bereiken. Bush wil de preventieve oorlog gebruiken om tegenstribbelende landen het zwijgen op te leggen; pure machtspolitiek dus.

Door hun status van *hyperpower* zullen de Verenigde Staten zelf niet geschaad worden door een preventieve oorlog, althans niet direct. Het desbetreffend beleid zal echter enorme schade aanrichten aan de internationale rechtsorde. Het precedent kan bestaande conflicten doen escaleren en situaties van fragiele vrede ontwrichten. Er is namelijk geen garantie dat andere landen zich niet gesterkt zullen voelen door de Amerikaanse politiek en óók preventieve oorlogen gaan voeren. Mogelijkerwijs zelfs landen die de Verenigde Staten vijandig gezind zijn, zoals de 'As van het Kwaad', naast Irak in het bijzonder Iran en Noord-Korea. Deze landen zouden zich op basis van de tentoongespreide Amerikaanse bedreigende retoriek preventief kunnen verdedigen. Een land als Noord-Korea zou een *first strike* tegen Amerikaanse

belangen kunnen rechtvaardigen doordat het zich door de Verenigde Staten bedreigd voelt. Zo ontstaat een vreemd soort *self-fulfilling prophecy*. Door deze landen als een 'As van het Kwaad' te typeren, zorgt Bush er mogelijkerwijs ook voor dat zij zich ook werkelijk 'kwaad' gaan gedragen.

Een ander neveneffect van het precedent is dat het gebruik van 'hard power' als machtsinstrument in de internationale politiek de boventoon zal kunnen gaan voeren. Aangezien achterdocht loont in een wereld van preventieve oorlogvoering, zullen staten eerder geneigd zijn naar het militaire instrument te grijpen. Een interessant voorteken is de berichtgeving dat Iran bezig is met de productie van een kernwapen.⁵ Non-proliferatie en de internationale rechtsorde zullen zeer veel schade oplopen.

Verschillende perspectieven

De gevolgen van preventieve oorlogvoering voor de internationale gemeenschap stemmen weinig gerust en juist de internationale rechtsorde wordt door menig Europese regering gezien als een hoger goed, dat het verdedigen waard is. Europese leiders hebben zich dan ook ongerust gemaakt over een oorlog in Irak zonder VN-mandaat. Maar mede doordat de Europese landen hun reactie op de Amerikaanse politiek niet konden synchroniseren, is de realiteit van een voortgezette praktijk van preventieve oorlogvoering nu dichterbij dan ooit.

Tijdens de Irak-crisis waren de leiders van de EU-lidstaten het eens over één zaak; voorkomen moest worden dat de Verenigde Staten een oorlog in Irak op eigen houtje zouden beginnen. Dit leek een gemeenschappelijk standpunt, maar het bleek juist het struikelblok voor de Europese Unie. De leiders konden het namelijk niet eens worden over de manier waarop Europa zijn invloed moest uitoefenen: steunen en daardoor een coalitie ten gunste van de oorlog creëren, waarbij een matigende invloed op Bush uitgeoefend zou kunnen worden, óf ronduit verzet bieden tegen een oorlog. Het Verenigd Koninkrijk was de grootste pleitbezorger voor de eerste optie, Frankrijk en Duitsland voor de tweede. Dit verschil van mening leidde tot een tweespalt binnen de EU, waardoor uiteindelijk een gecoördineerde inzet om preventieve oorlogvoering door de Amerikanen te voorkómen, onmogelijk werd gemaakt.

De uiteenlopende visies onder de Europese mogendheden over de wijze waarop met de dreiging van de preventieve oorlog om te gaan, komen overeen met een verschil in *perspectief omtrent nationale veiligheid*. De continentaal-Europese dreigingsperceptie is fundamenteel anders van aard dan de Amerikaanse, en zij wijkt ook af van die van de regering-Blair. Terwijl

de Amerikanen na '9/11' in terrorisme een nationaal veiligheidsrisico zien, is die acute angst bij de Europese leiders – op premier Blair na – zo goed als afwezig. Europese regeringen, met een lange geschiedenis van gewapende conflicten, hebben leren leven met een bepaalde vorm van onzekerheid. Belangrijker nog, tijdens de laatste grote Europese veiligheids crisis, de Koude Oorlog, konden de Europese leiders rekenen op de Verenigde Staten voor hun bescherming: Europa onder een mantel van de Verenigde Staten. Na '9/11' is de wereld veranderd, maar de Europeanen lijken zich hier niet druk om te maken. Alleen Blair doet mee.

De Amerikaanse aandacht is na het einde van de Koude Oorlog verschoven van het Europese continent naar instabiele regio's als het Midden-Oosten of delen van Azië. Sindsdien zijn de Europese mogendheden voor hun veiligheid vooral op zichzelf aangewezen. Het ontbreekt de EU echter aan daadkracht om metterdaad het ontstane 'veiligheids-gat' te dichten. Het is voor Europa evenwel onmogelijk door middel van isolationistische praktijken zich in de huidige – door globalisering verbonden – wereld te onttrekken aan dreigingen als het internationaal terrorisme.

Dit verschil in perspectief tussen ruwweg het Verenigd Koninkrijk aan de ene kant en continentaal-Europese regeringen aan de andere kant is sterk naar boven gekomen tijdens het debat rond de preventieve oorlog. Duidelijk is geworden dat een preventieve oorlog *met VN-mandaat*⁶ door sommige landen als een mogelijk instrument geaccepteerd wordt na '9/11', terwijl andere landen deze noodzaak niet erkennen.

De realiteit van een hegemoon

Naast het verschil in perspectief omtrent nationale veiligheid hebben de Europese landen tijdens de Irak-crisis ook te maken gehad met *de wil van de enige supermogendheid*. George W. Bush heeft de aanpak van het internationaal terrorisme als één van de speerpunten van zijn presidentschap gemaakt.⁷ Ook al is de band tussen terrorisme en Saddam Hoessein hooguit vaag of marginaal te noemen, de regering-Bush richtte haar offensief op de mogelijkheid dat deze ooit bewaarheid zou kunnen worden. Aangezien Bush de ontwapening (lees verwijdering) van Saddam als een kwestie van nationale veiligheid beschouwde, werd er hoog spel gespeeld. Bush stelde dat zelfs zonder een VN-mandaat Amerika Irak zou ontwapenen. De internationale gemeenschap is hierdoor in de laatste dagen vóór de oorlog schaakmat gezet. Zij heeft in feite moeten kiezen tussen twee kwaden. Als de Verenigde Staten van de VN een 'oorlogsmandaat' hadden gekregen, dan was de internationale rechtsorde gehandhaafd, maar de oorlog tegen Irak een feit. Anderzijds konden de VN zich tegen een oorlog kanten (of althans zich niet vóór

een oorlog uitspreken), maar daarbij riskeren buitenspel gezet te worden en daarmee een eenzijdige preventieve oorlog ruim baan geven. Vaak wordt Amerikaans unilateralisme als de belangrijkste factor aangevoerd voor de onvermijdelijkheid van de oorlog. Dit leidt tot de vraag of de Verenigde Staten metterdaad unilateralistisch *kunnen* handelen in de wereld. Het antwoord hierop is belangrijk ter verklaring van de Europese reactie op de Irak-crisis.

Er is weinig gevaarlijker dan een 'rogue superpower'. Een dergelijke staat, die te pas en te onpas naar het militaire wapen grijpt om zijn zin door te drijven, riskeert een vérgaand isolement ten opzichte van de rest van de wereld.⁸ Uiteindelijk zal een dergelijke houding schadelijk zijn, maar op de korte termijn kan het lonen unilateralistisch te werk te gaan, zeker als de nationale veiligheid in het geding is. Toch is er een groot verschil tussen een 'rogue superpower' die in een wereld opereert waar overige betrokken landen autarkische koninkrijkes zijn, en de huidige situatie. De crisis rond Irak toont dat er van afzijdigheid geen sprake kon zijn en dat de Verenigde Staten zeer afhankelijk waren van verscheidene partijen met betrekking tot de oorlogsvoorbereidingen. Turkije en Saoedi-Arabië hebben laten zien dat, als ze dwars liggen, ze de logistieke planning van de Amerikanen behoorlijk kunnen verstoren. Daarnaast hebben de Amerikanen bondgenoten nodig voor de wederopbouw van een post-Saddam Irak. Bush' adviseur voor nationale veiligheid, Condoleezza Rice, schatte dat de Verenigde Staten Irak voor een periode van achttien maanden bezet zullen moeten houden.⁹ Deze raming is nogal optimistisch, indien we beseffen dat na meer dan zeven jaar internationale hulp de *post-conflict*-wederopbouw op de Balkan nog steeds niet is afgerond. Vaak wordt de vergelijking tussen Japan na de Tweede Wereldoorlog en een post-Saddam-Irak getrokken,¹⁰ maar zij gaat niet geheel op. In Japan waren er geen noemenswaardige separatistische elementen, noch werd het omringd door staten die aanspraak zouden kunnen maken op het land of delen ervan.

In een post-Saddam Irak zitten de Amerikanen in het hol van de leeuw. De reactie van de 'Arab Street' is moeilijk te peilen, maar wel is duidelijk dat de Amerikaanse bezetting van Irak door moslim-fundamentalisten zal worden aangegrepen om een – nog sterker – anti-amerikanisme te verkondigen, met alle mogelijke, inclusief terroristische, gevolgen van dien. De Amerikanen zullen een gemakkelijk doelwit zijn in de Iraakse woestijn, terwijl daarnaast de kosten enorm zijn. *Burden-sharing* in een post-Saddam Irak zal daarom hoog op de Amerikaanse prioriteitenlijst staan. *Nation-building* is niet Amerika's sterkste kant, en er zal snel naar Europese bondgenoten worden gekeken voor hulp. Met andere woorden, de Amerikanen heb-

ben de internationale gemeenschap, of althans bondgenoten, nodig voor de wederopbouw van het land. De 'rogue superpower' bestaat vooralsnog niet. Dit kunnen we ook afleiden aan de door de Amerikanen gevolgde koers, die is namelijk de route van het multilateralisme geweest.

De vraag is echter of het door minister van defensie Rumsfeld getypeerde 'oude Europa'¹¹ bereid zal zijn mee te werken aan een schoonmaakproject terwijl het niet verantwoordelijk was voor de gecreëerde puinhoop. Uiteindelijk zullen de stribbelende Europeanen wel overstag gaan. Per slot van rekening hebben ze te veel politieke én economische belangen in de regio om Irak aan zijn lot over te laten, wanneer de Amerikanen na 18 maanden inderdaad zouden vertrekken. Dit leidt tot een interessante paradox. Allereerst weten de Europeanen dat ze onmisbaar zijn voor de Amerikanen, aan de andere kant weten de Amerikanen dat de Europeanen, als het erop aankomt, toch wel meedoen. Daarnaast komt de constatering dat de Amerikanen liever niet alléén een oorlog met Irak voerden. Amerikaanse 'soft power', ofwel morele en culturele macht, stond immers op het spel als de Amerikanen Irak zonder internationale steun zouden binnenvallen. De Europese mogendheden konden dus ook op hun beurt druk uitoefenen op de regering-Bush. Het resultaat is een Atlantische machtsstrijd geweest, met als prijs de voorwaarden waaronder Irak werd aangepakt en de pijnlijke keus tussen oorlog of diplomatie.

Europese marginalisering

Resolutie 1441 van de Veiligheidsraad vormt het kader waarbinnen de Europese tweedeling tot stand kwam. De tekst van de resolutie bevatte voor elk wat wils. *Haviken* – vooral Amerikaanse kabinetsleden als Cheney en Rumsfeld – interpreteerden de tekst zodanig, dat Irak een laatste kans werd geboden en dat er 'serious consequences' – naar hun mening militaire acties – zouden volgen indien Saddam bleef dwarsliggen. *Duiven* – voornamelijk de continentaal-Europese mogendheden – zagen in de resolutie slechts een tussenstation naar een nieuwe diplomatieke ronde, waar die 'serious consequences' nader bepaald zouden worden. De resolutie werd unaniem aangenomen, wat vrij ongewoon is gezien de zwaarte van het onderwerp. Diplomatie zou moeten uitmaken welke opvatting van '1441' de overhand zou krijgen. In de paar weken na de aanname van de resolutie was dit nog onduidelijk. De EU-mogendheden in de Veiligheidsraad (de permanente leden: het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk, en de tijdelijke leden: Spanje en Duitsland) beseften niet dat alleen wanneer de EU als één blok zou opereren, zij kans zou maken Washington ook werkelijk te beïnvloeden. Deze inschattingsfout zou de EU politiek marginaliseren.

In tijden van crises blijken Europese leiders de zekerheid op te zoeken van de traditionele natie-staat. De wereld na '9/11' heeft echter duidelijk gemaakt dat, ook al zijn alle soevereine landen gelijk, 'some are more equal than others'. De Verenigde Staten blijven de enige supermogendheid. Toch rekenden de Europese landen op een gewillig Amerikaans oor, het was per slot van rekening duidelijk dat de Amerikanen Europa nodig hadden. Ze hadden dan ook gehoor gekregen als de EU met één stem had kunnen spreken en duidelijkheid van zaken had kunnen geven. Maar de EU sneed zichzelf in de vingers door het onderling niet eens te kunnen worden over de te volgen strategie. Terwijl duidelijk was dat *alle* EU-mogendheden erop uit waren een matigende invloed op de Verenigde Staten uit te oefenen, deden ze het alle op een verschillende manier, waardoor er aan het eind weinig overbleef. De gezamenlijke EU reageerde niet of nauwelijks, Solana bleef thuis en de afzonderlijke lidstaten zagen niet in dat een versnipperde Europese reactie de *haviken* zou sterken in hun opvatting van '1441'. Een gefragmenteerde Europese reactie zou een marginalisering van de Europese lidstaten inhouden. Traditionele blokvorming zou een tegenwicht hebben kunnen betekenen tegen Amerikaanse preventieve doctrines, maar de internationale realiteit is zodanig, dat er geen sprake is van een geloofwaardig blok, als Frankrijk en Duitsland de ene kant kiezen en hun Europese bondgenoten, het Verenigd Koninkrijk en Spanje, de andere. 'Samen staan we sterk' was niet aan de orde.

De *haviken* in Washington hadden vrij spel toen er geen gecoördineerde en grootschalige oppositie was tegen hun interpretatie van '1441'. Minister van buitenlandse zaken Powell, één van de weinige *duiven* in het kabinet, had ook weinig draagvlak in Washington bij een dergelijk verdeeld en besluiteloos Europa. Terwijl de wapeninspecteurs in Irak aan de slag gingen, was het nog slechts wachten totdat Bush' geduld op zou raken. Intussen gingen de oorlogsvoorbereidingen door en kwam de oorlog dichtbij met iedere dag die verstreek zonder een duidelijke Europese reactie. Toen de Europese mogendheden toch reageerden, deden ze dat langs nationale lijnen. Washington bleek weinig ontvankelijk voor signalen van de andere kant van de Oceaan. Spaanse en Britse hulp bleek welkom, maar niet veel meer dan dat. Frankrijk en Duitsland werden aan de schandpaal genageld. De voornaamste rol van de Europese lidstaten tijdens de Irak-crisis was het demonstreren van de negatieve gevolgen van onderlinge onenigheid.

Op 5 maart werd de oorlog onvermijdelijk. Toen Powell voor de ogen van de wereld de Amerikaanse zaak tegen Irak uiteenzette, werd een politiek verband gelegd tussen de regering-Bush en het verwijderen van Saddam. Als er nú geen oorlog werd gevoerd, dan

zou de schade voor de Verenigde Staten enorm zijn. Verlenging en uitbreiding van inspecties en uitstel van militair ingrijpen (zoals voorgesteld in ontwerp-resoluties van, onder andere, de Fransen) waren onaanvaardbaar voor Washington, dat de 'serious consequences' (lees militair ingrijpen) van resolutie 1441 gestalte wilde geven. De vraag was alleen of er oorlog *met of zonder* VN-mandaat zou komen. Het ging niet meer om wel of geen oorlog, maar op wat voor manier. Chirac beantwoordde deze vraag door op voorhand een resoluut 'nee' tegen een tweede 'oorlogs-resolutie' uit te spreken. Het ging Chirac namelijk ook om macht. Door zich op het wereldtoneel tegen de Verenigde Staten op te stellen, kwam weer iets van 'la gloire française' naar boven. De gaullist Chirac toonde zich de spreekbuis van de Europese (en Arabische) bevolkingen die tegen een oorlog gekant waren.¹² Politiek wellicht een handige manoeuvre, maar Chirac gooide daarmee wel de deur dicht voor een oorlog *binnen* de grenzen van de internationale rechtsorde en hij ontketende een ruzie met Blair, die tot het uiterste was gegaan om een tweede resolutie te bewerkstelligen. Blair had, tegen de wil van de Britse bevolking in, gekozen dichtbij Bush te blijven, om zo een matigende invloed op hem uit te oefenen en de weg van het multilateralisme te blijven bewandelen. Aangezien er door de Franse positie echter géén sprake was van een mogelijk internationaal compromis, hoefde Bush óók geen concessies aan Blair te doen. De VN hadden afgedaan en de vraag was niet meer óf de oorlog zonder VN-mandaat zou komen, maar wanneer.

Crisis

De ontwikkelingen van de afgelopen maanden hebben een tegenstrijdig en innerlijk verdeeld Europa getoond, wat een verlies voor de gezamenlijke EU-lidstaten heeft opgeleverd. De Amerikanen zijn erin geslaagd een wig te drijven in een potentieel machtsblok dat van invloed had kunnen zijn op de besluitvorming rond de oorlog. Ondanks een gemeenschappelijke uitgangspositie van de EU-lidstaten kon er geen beleidsmatige overeenstemming worden bereikt. De factoren die aan deze mislukking ten grondslag lagen, waren ten eerste het concept van preventieve oorlogvoering (met VN-mandaat) binnen het kader van de vernieuwde veiligheidsomgeving waarover een verschil van perspectief binnen de Unie bestond; en ten tweede het feit dat de EU te maken had met een supermogendheid die haar zin wilde doordrijven. Dit laatste leidde tot de constatering dat de Europese lidstaten samen moesten werken. Terwijl de EU tevergeefs onderlinge overeenstemming zocht en intussen bleek dat er van unanimitéit geen sprake was, grepen de haviken in Washington hun kans om op militaire

vergelding aan te dringen. De voorbereidingen werden getroffen, de troepen werden gestuurd, de oorlogsretoriek werd opgevoerd en de politieke afspraken werden gemaakt. Maar de Europese landen bleven het onderling fundamenteel oneens en liepen daardoor uiteindelijk achter de feiten aan. Zodoende konden de Amerikanen hun gang gaan.

Frankrijk heeft in de Veiligheidsraad nog dwarsgelegen, maar ook dit beïnvloedde Bush' beleid niet. Sterker nog, het versnelde de gang van zaken. Het bevestigde namelijk Washingtons vermoeden dat een tweede VN-resolutie er niet in zat. Bij gebrek aan een coherent Europees beleid waren alleen de Verenigde Staten gebaat. Die kregen uiteindelijk hun zin dat zij niet unilateraal aan de slag hoefden in Irak; de Verenigde Staten worden substantieel bijgestaan door Groot-Brittannië, een post-Saddam 'opruimploeg' is zo goed als zeker gesteld (Blair dringt nu al aan op een rol voor de Europese landen en de internationale gemeenschap in post-Saddam Irak)¹³ en de Amerikanen hebben daarvoor niet eens verregaande concessies behoeven te doen. De EU heeft als internationale politieke actor gefaald.

De Europese fragmentatie is niet alleen het resultaat van een verschil van mening over de manier waarop met Amerika om te gaan, individuele agenda's spelen uiteraard ook een grote rol. De Franse oliecontracten met het regime van Saddam, het Duits electoraat en de Britse traditionele politieke banden met de Verenigde Staten zijn allemaal als reden aan te voeren om hun afzonderlijke politieke positie te verklaren. Maar juist wanneer het gaat om handhaving van de internationale rechtsorde, een door Europese landen zeer hoog aangeschreven goed, is het pijnlijk dat de EU niet een samenhangend, pragmatisch beleid heeft kunnen samenstellen.

Het slechtst denkbare scenario werd hiermee bewaarheid. Dié landen die juist tegen een Amerikaanse oorlog waren vanwege het risico dat het precedent van preventieve oorlogvoering met zich draagt, en die daarom fel tegen Amerika gekeerd waren, hebben er juist voor gezorgd dat een preventieve oorlog zonder VN-mandaat mogelijk werd. Die Europese mogendheden die de Verenigde Staten steunden om zo een matigende invloed uit te kunnen oefenen, werden door Bush onder de voet gelopen. Door de marginalisering van de EU werd een oorlog zonder mandaat steeds realistischer. De afzonderlijke EU-lidstaten hebben niet ingezien dat onderlinge verdeeldheid hen tot tweede- of derderangs mogendheden zou degraderen. Alleen als een geloofwaardig blok hadden de Europese regeringen Bush bij kunnen sturen.

De vraag naar praktische invulling van een beleid dat de EU-lidstaten dan wel hadden moeten volgen, is interessant, maar niet eenvoudig te beantwoorden. De Europese Unie is uniek door haar heterogeniteit van

meningen, maar één van de aspecten die de lidstaten aan elkaar binden, is de waarde die aan de *internationale rechtsorde* wordt gehecht. Met het inzicht dat verdeeldheid funest zou zijn, had dit fundament van de EU een coherent beleid inzake Irak mogelijk kunnen maken. Doordat dit niet gebeurd is, staat de EU nu aan de internationale zijlijn.

De situatie in de Veiligheidsraad voorafgaand aan de oorlog in Irak is vergelijkbaar met de dagen vóór Operatie-*Allied Force* in 1999. De *deadlock* in de Veiligheidsraad was ook nu aanwezig. Toen werd de Raad geblokkeerd doordat Rusland en het Westen het niet eens konden worden over militaire interventie in Kosovo. Nu omdat Frankrijk bij voorbaat een oorlogs-resolutie uitsloot, terwijl duidelijk was dat de Amerikanen toch tot de oorlog zouden overgaan. Toen de Kosovo-oorlog begon, stond Rusland toe te kijken, nu is het de EU. Ook nu lag er een resolutie op basis waarvan de Amerikanen hun aanval zouden kunnen legitimeren, namelijk '1441'. De unanieme aanname ervan en de tekst die opgevat kon worden als een mandaat, zouden voldoende zijn.

Toch loopt de internationale rechtsorde schade op.¹⁴ Of de huidige oorlog gevoerd wordt met – naar men zegt – een grotere coalitie dan tijdens de Golfoorlog in 1991,¹⁵ en dat de oorlog gerechtvaardigd kan worden aan de hand van politiek-juridische handigheidjes, zijn zaken van weinig belang. De derde Golfoorlog is duidelijk een Amerikaanse oorlog en wordt preventief gevoerd. Ook is duidelijk dat het internationaal recht moeite heeft de legitimiteit ervan te onderschrijven.¹⁶ De directe gevolgen zijn nu nog niet meteen te overzien, maar de effecten van deze oorlog zouden veel verder kunnen reiken dan de huidige Europese tweedeling. Nu al wordt gespeculeerd over de vérgaande marginalisering van de Veiligheidsraad, de NAVO en de EU.¹⁷

Tot slot, de Amerikanen lijken hierdoor, als onbedoeld neveneffect, erin geslaagd te zijn een niet-militaire variant van de Bush-doctrine te verwezenlijken. Aangezien de EU het enige potentiële Europese machtsblok vormde dat de Amerikaanse wil zou kunnen bedreigen, is het de Amerikanen impliciet gelukt deze machtsfactor buiten werking te stellen.

Hoe nu verder?

Het debat rond preventieve oorlogvoering toont eens te meer dat de EU verdeeld is in tijden van crisis. Hierdoor wordt duidelijk dat de EU (nog) geen politiek machtsblok is. Ook wordt duidelijk dat als Europese mogendheden politieke invloed willen uitoefenen op 's wereld enige supermogendheid, zij dat alleen kunnen wanneer ze worden gesteund door een geloofwaardige en resolute gemeenschap van landen,

in het kader van traditionele blokvorming dus. Een versteviging van de Europese structuren is daarom noodzakelijk. De Irak-crisis zou een nieuwe impuls voor de totstandkoming van een Europees Veiligheids- en Defensie-Beleid (EVDB) kunnen betekenen. Dit is zeer wenselijk, maar zo'n succes kan alleen behaald worden als er meer overeenstemming is over een 'Europese' veiligheidsperceptie. Als Europese landen tegen een volgende Amerikaanse preventieve oorlog willen optreden, moeten zij met één stem kunnen spreken. Zo niet, dan blijven de Europese landen de tweede viool spelen en heeft Amerika vrij spel. In een wereld waar een supermogendheid haar eigen weg kiest, is traditionele blokvorming de uitweg om de internationale rechtsorde, waaraan de Europese landen zo gehecht zijn, te behouden en preventieve oorlogvoering te voorkomen. ■

Noten

- 1 Voor een uitgebreide verhandeling over vormen van preventieve oorlogvoering zie C. Ceulemans, 'Een ethische analyse van de Amerikaanse doctrine van de preventieve oorlog', in: *Internationale Spectator*, april 2003, blz. 185-190.
- 2 R.Y. Jennings, 'The Caroline and McLeod Cases', in: *American Journal of International Law*, 32 (1938), blz. 82 e.v.
- 3 De Amerikaanse minister van defensie, Rumsfeld, somde op 21 maart 2003 de doelen van de militaire campagne op. Als eerste doel noemde hij 'to end the regime of Saddam Hussein'. Zie: http://www.dod.gov/news/Mar2003/t03212003_t0321sd1.html.
- 4 *The National Security Strategy of the United States of America*, White House, september 2002, Washington, blz. 14.
- 5 'Iran's Nuclear Weapon', in: *Jane's Foreign Report*, nr. 2656, 14 september 2001.
- 6 Hierbij wordt verondersteld dat een (preventieve) oorlog met een duidelijk VN-mandaat binnen de grenzen van het internationale recht valt.
- 7 In zijn *State of the Union* van 28 januari 2003 stelde president Bush dat 'this nation is leading the world in confronting and defeating the man-made evil of international terrorism'. Zie: <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2003/01/20030128-22.html>.
- 8 Voor meer informatie over de 'rogue superpower' zie S. Huntington, 'The Lonely Superpower', in: *Foreign Affairs*, maart/april 1999, vol. 78, nr. 2.
- 9 D. Sanger & J. Dao, 'US is Completing Plan to Promote a Democratic Iraq', in: *New York Times*, 6 januari 2003.
- 10 Voor vergelijkingen met Japan na de Tweede Wereldoorlog, zie o.a. J. Fallows, 'The Fifty-first State?', in: *The Atlantic Monthly*, november 2002.
- 11 Minister van defensie Rumsfeld noemde Frankrijk en Duitsland deel van het 'oude Europa' tijdens een persconferentie op 22 januari 2003.
- 12 Reacties in Frankrijk op het nieuws van Chiracs aanstaande veto waren zeer positief. Zie o.a., 'Chirac basks in warm glow of adulation', in: *The Guardian*, 12 maart 2003.

- 13 Zie o.a. 'Blair tries to end European rift', in: *The Guardian*, 22 maart 2003; en 'Europe assesses damage to Western relationships and takes steps to rebuild', in: *The New York Times*, 1 april 2003.
- 14 Voor de internationaal-rechtelijke moeilijkheden met betrekking tot preventieve oorlogvoering zie P.H. Kooijmans, 'De rol van recht en rechtspraak in een roerige wereld', in: *Internationale Spectator*, februari 2003, blz. 59-63.
- 15 *Central Command Briefing Transcript*, 4 april 2003, <http://usinfo.state.gov/regional/nea/iraq/text2003/0404centcom.htm>.
- 16 Voor literatuur over preventieve oorlogvoering en de internationa-

le rechtsorde zie de in noot 1 en 14 vermelde artikelen.

- 17 Zie bijv. R. Kuttner, 'Collateral Damage', in: *The Boston Globe*, 12 februari 2003.

Over de auteur

A.R. KORTEWEG studeert geschiedenis, met als specialisatie internationale betrekkingen, aan de Universiteit Utrecht. Daarnaast is hij onderzoeks-assistent van prof. dr R. de Wijk (KMA/Instituut Clingendael), in het bijzonder wat betreft de oorlog in Irak en het Europees Veiligheids- en Defensiebeleid.

Deze rubriek bevat beknopte aankondigingen van bijeenkomsten op het terrein van de internationale betrekkingen die een openbaar karakter hebben. Kopij, bij voorkeur in vooorbewerkte vorm, kan uiterlijk de vijfde dag van de maand voorafgaande aan de maand van verschijning van beoogd nummer van de *Internationale Spectator* worden ingeleverd bij mevr. S. van Ankeren, Instituut Clingendael, Postbus 93080, 2509 AB Den Haag, fax. 070-3282002; tel. 070-3245384.

Agenda

Activiteit Suriname en het Guiana Shield Initiative (lezingsreeks) Centrum voor Studie en Documentatie van Latijns Amerika (CEDLA)
Plaats Keizersgracht 395-397, Amsterdam
Organisator CEDLA i.s.m. het Nederlands Comité van de International Union for the Conservation of nature (IUCN)
Kosten onbekend
Datum 17 mrt t/m 19 mei (op maandagen: 15.15-17.00 uur)
Aanmelding CEDLA, onderwijssecretariaat (tel. 020-5252521) of website: www.cedla.uva.nl/fs_courses.htm

Activiteit The sunset of the American Era: tomorrow's world order (seminar) (jaarlijkse symposium van de Vereniging van Utrechtse Geografie Studenten (VUGS), met o.a. medewerking van Andries van Agt, Maarten van Rossem, Dick Leurlijk en Bart Tromp)
Plaats VUGS
Organisator Educatorium, Uithof, Utrecht
Kosten € 25,= (€ 15,= voor donateurs; € 8,= voor studenten)
Datum 21 mei
Aanmelding Catelijne Berkhof (VUGS symposium commissie 2002-2003) (tel.: 030-2532789; email: catelijne_berkhof@planet.nl); zie ook www.vugs.nl/symposium

Onrechtvaardige Handel en Desastreuze Ruil - De Consequenties van Globalisering voor Afrikaanse landen (Studiedag)
 Moeshuis, Waterlooplein 205, Amsterdam
 XminY Solidariteitsfonds, Werkgroep Congo-Ned en het Nederlands Centrum voor Inheemse Volkeren (NCIV)
 gratis
 9 mei (aanvang 09.30 uur)
 XminY, De Wittenstraat 43-45, 1052 AL Amsterdam (tel. 020-6279661; email: mp@xminy.nl)

Activiteit

Plaats
Organisator

Kosten
Datum
Aanmelding

Het verleden wijst de weg naar de toekomst (toekomstoriëntatiecongres voor historici)
 Academiegebouw Rijksuniversiteit Groningen, Broerstraat 5, Groningen
 Stichting Historici in Toekomstperspectief i.s.m. Clio, Max en Svob
 € 10,= (incl. lunch, koffie/thee en aansluitende borrels)
 21 mei (09.00-16.30 uur)
 Deborah Reinders (email: d.t.reinders@student.rug.nl)

Activiteit

Plaats

Organisator
Kosten
Datum
Aanmelding

Implementation of European Environmental Legislation: The Strategic Environmental Impact Assessment Directive 2001/42/EC (seminar)
 European Institute of Public Administration (EIPA), O.L. Vrouweplein 22, Maastricht
 EIPA
 € 650,= 15-16 mei
 EIPA, Araceli Barragan (tel. 043-3296325; email: a.barragan@eipa-nl.com)

Activiteit

Plaats

Organisator
Kosten
Datum
Aanmelding

Stemmen over Polen - Stedenbanden en de toetreding van Polen tot de Europese Unie (openbare discussieavond, met als thema politiek en publieke opinie in Polen over het toetredingsreferendum)
 Stadhuis Leiden (Burgerzaal), Breestraat, Leiden
 Stedenband Leiden-Torun
 gratis
 4 juni (aanvang: 20.00 uur)
 Stedenband Leiden-Torun (tel. 071-5167029)

Activiteit

Plaats
Organisator
Kosten
Datum
Aanmelding

Iran: het hervormingsproces op een dood spoor

JOHAN G.J. TER HAAR

DRIËENTWINTIG MEI 1997 IS EEN KRITISCHE datum in de jongste geschiedenis van Iran. Het leek een keerpunt te worden. Op die dag werd, tegen alle verwachting in en met een overweldigende meerderheid van stemmen, de relatief onbekende Mohammed Khatami tot president gekozen van de Islamitische Republiek. Hiermee gaven de Iraanse kiezers luid en duidelijk te kennen dat het tijd was voor veranderingen en hervormingen. In eerste instantie leken die er ook te komen. Geïnspireerd door het onverwachte succes van Khatami kwam er een hervormingsbeweging op gang, die zich naar de verkiezingsdatum het 23 Mei Front noemde en die gretig gebruik maakte van de ongekende vrijheid van meningsuiting die het begin van Khatami's presidentschap markeerde. Kranten en dagbladen schoten als paddestoelen uit de grond en schreven kritisch over alles en iedereen. Ook op andere gebieden, bijvoorbeeld in de omgang der seksen, kregen veel Iraniërs het gevoel dat een islamitisch bewind niet per definitie onderdrukkend of zelfs maar beklemmend hoefde te zijn. Kortom, er heerste een grote euforie in het land, en ook het buitenland, zowel zakenleven als regeringen, speelde daar maar al te graag op in.

Maar nu, een kleine zes jaar verder, kunnen Iraniërs weinig anders dan constateren dat er van de hervormingen bitter weinig terecht is gekomen. De persvrijheid is inmiddels voor een heel groot gedeelte weer teruggedraaid, terwijl er op het gebied van rechtspraak nauwelijks iets is veranderd sinds het aantreden van Khatami. Kritische journalisten en wetenschapslieden lopen nog steeds het gevaar gevangen gezet te worden, als hun al niet iets ergers overkomt. Natuurlijk zijn er wel dingen ten goede gekeerd, zelfs blijvend, zo lijkt het. De relatie met Europa bijvoorbeeld is onmiskenbaar verbeterd, dank

Iran bevindt zich in een weinig benijdenswaardige positie. Het interne hervormingsproces en de economische situatie vergen al alle aandacht van Teheran, maar ook de politieke bewegingen van de regering-Bush, die Iran tot de 'As van het Kwaad' rekent, dienen nauwlettend in de gaten te worden gehouden.

zij het prestige dat Khatami heeft opgebouwd. Ook komt het voor dat incidenten waarbij de rechterlijke macht is betrokken, met een sisser aflopen. Een zeer recent voorbeeld hiervan is het intrekken van het doodvonnis dat was uitgesproken over een academicus die zich kritisch had uitgelaten over de politieke rol van de geestelijkheid. Positief is ook het feit dat onlangs het huisarrest van ayatollah Montazeri, een hoog gerespecteerde, onafhankelijke geestelijke, is beëindigd. En er zijn ook nog steeds hervormingsgezinde kranten en tijdschriften die de vrijheid van meningsuiting hoog in het vaandel dragen.

Het hervormingsproces in Iran is wel eens vergeleken met de springprocessie van Echternach: drie stappen vooruit, gevolgd door twee stappen achteruit. Tot op zekere hoogte is dit inderdaad een treffend beeld voor de ontwikkelingen in Iran, in ieder geval voor de eerste termijn van Khatami's presidentschap. Toegegeven, het tempo is heel langzaam, en er zijn effectievere methoden denkbaar om vooruitgang te boeken, maar dat neemt allemaal niet weg dat je op deze manier uiteindelijk per saldo wel vorderingen maakt. Als je maar geduld hebt! Vandaar dat Khatami zijn landgenoten de afgelopen jaren keer op keer op het hart heeft gedrukt vooral geduldig te zijn en te besef-

fen dat hervormingen tijd vergen, heel veel tijd zelfs. Over het algemeen zijn de Iraniërs, ook de studenten, opmerkelijk genoeg gevoelig gebleken voor dit pleidooi. Of is het geduld inmiddels omgeslagen in apathie? De uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen van februari jongstleden lijkt hierop te wijzen. Want nog veelzeggender dan de uiterst gevoelige nederlaag die de hervormingsgezinde krachten in Iran hebben geleden, is de buitengewoon lage opkomst bij deze verkiezingen. Waar het landelijk opkomstpercentage nog een kleine vijftig procent bedroeg, heeft in Teheran slechts twaalf procent van de kiesgerechtigde bevolking de moeite genomen naar de stembus te gaan. In het bijzonder de kiezers die bij de eerste gemeenteraadsverkiezingen van Teheran, vier jaar geleden, nog massaal op het *23 Mei Front* hadden gestemd, bleven thuis, met als resultaat dat het Front van de in totaal vijftien zetels die de raad telt en die het Front bij de vorige verkiezingen *allemaal* wist te winnen, er slechts één over heeft gehouden. Ook al houden we rekening met het feit dat in Iran, evenals in ons eigen land, gemeenteraadsverkiezingen veel minder tot de verbeelding spreken dan parlements- of presidentsverkiezingen, en ook met het feit dat het Front duidelijke tekenen van verdeeldheid begon te vertonen, dan nog kan deze uitslag moeilijk anders worden uitgelegd dan als een niet mis te verstaan signaal dat vele Iraniërs teleurgesteld zijn in het hervormingsproces.

Inmiddels heeft het *23 Mei Front* het boetekleed aantrokken en de bevolking plechtig beloofd dat het zich nog meer dan tevoren zal inzetten voor hervormingen. Maar in dat zelfde Front wordt ook steeds openlijker de vraag aan de orde gesteld – en dat is overigens al ruim vóór de gemeenteraadsverkiezingen begonnen – of echte hervormingen wel mogelijk zijn zonder een gedegen herbezinning op het *stelsel* dat ten grondslag ligt aan de Islamitische Republiek Iran, een stelsel dat geleid heeft tot een gezagsstructuur die op zijn minst gecompliceerd genoemd moet worden.

Stelsel van oppergezag van de wetgeleerde

Het hart van dit stelsel is het door Khomeini geïntroduceerde beginsel van 'het oppergezag van de wetgeleerde'. Op grond hiervan is de hoogste gezagsdrager van het land, de leider geheten, per definitie een geestelijke, preciezer gezegd een kenner van de islamitische wet. Een groot aantal zaken, waaronder het leger (inclusief de para-militaire organisaties die nog uit de tijd van de revolutie stammen), de politie, de staatsomroep en – misschien wel de belangrijkste – het justitionele apparaat, valt rechtstreeks onder zijn verantwoordelijkheid. Hij wordt aangesteld door de zogeheten *Raad van Deskundigen*, die nagenoeg helemaal uit

geestelijken bestaat. De huidige leider is Khomeini, die in 1989 Khomeini is opgevolgd. De president – sinds 1997 Khatami – is het hoofd van de uitvoerende macht; hij wordt om de vier jaar rechtstreeks gekozen en hij stelt een ministersploeg samen, die vervolgens door het parlement moet worden goedgekeurd. Ook het parlement wordt eens per vier jaar in algemene verkiezingen rechtstreeks gekozen.

Tot zover lijkt het stelsel redelijk democratisch van karakter, maar er zit een forse adder onder het gras in de vorm van een tweetal organen die de wetgevende macht van het parlement sterk aan banden leggen. Dat is in de eerste plaats de *Toe-zichthoudende Raad*, een college van twaalf leden, dat de bevoegdheid heeft ieder parlamentsbesluit dat niet in overeenstemming is met de islamitische wet, voor herziening naar het parlement terug te sturen. Minstens even belangrijk is de bevoegdheid van dit orgaan om voorafgaande aan parlamentsverkiezingen kandidaten te beoordelen op hun geschiktheid voor het parlementaire werk en eventueel van de verkiezingen uit te sluiten. De *Toe-zichthoudende Raad* wordt door de leider aangesteld; zes leden worden direct door hem benoemd, de andere zes worden door het parlement gekozen, maar uit een door de leider aangereikte lijst met namen. In de tweede plaats is er het 'College dat vaststelt wat in het belang is van het stelsel', zoals de naam officieel luidt, een naam die gewoonlijk met *Expediency Council* wordt vertaald. Dit orgaan is door Khomeini vrij kort voor zijn dood in het leven geroepen (en kort na zijn dood in de grondwet opgenomen) om te bemiddelen in die situaties waarin de *Toe-zichthoudende Raad* en het parlement het niet eens kunnen worden over een besluit dat door het parlement met meerderheid van stemmen is genomen en dat in de ogen van de *Toe-zichthoudende Raad* niet in overeenstemming is met de islamitische wet. Wanneer in zo'n situatie het parlement niet van zins is het besluit te herzien, moet de knoop worden doorgemaakt door de *Expediency Council*, die onder voorzitterschap staat van de voormalige president Rafsanjani, sinds jaar en dag de meest invloedrijke politicus van Iran.

Voor wie beseft dat het parlement voor de overgrote meerderheid uit leden van het *23 Mei Front* bestaat, terwijl de *Toe-zichthoudende Raad* en de *Expediency Council* stevig in handen zijn van vaak uiterst conservatieve krachten – de macht van de leider nog buiten beschouwing gelaten – is het nauwelijks verwonderlijk dat het hervormingsproces in Iran tot nu toe nog maar bitter weinig heeft opgeleverd. Dan is het ook niet verwonderlijk dat vele Iraniërs hun vertrouwen in het *23 Mei Front* hebben verloren, zoals de gemeenteraadsverkiezingen hebben laten zien.

Nieuwe wetsontwerpen

In deze situatie wordt de vraag 'Hoe nu verder?' met de dag prangerder. Hervormingsgezind Iran beseft terdege dat herbezinning op het vigerende stelsel steeds noodzakelijker wordt. Dat besef is overigens al een paar jaar aan het groeien. Zelfs Khatami lijkt te beseffen dat dit onontkoombaar is. Dat suggereren in ieder geval de twee wetsontwerpen die hij in september 2002 bij het parlement heeft ingediend. Het eerste wetsontwerp betreft de verantwoordelijkheid van de president van Iran voor de toepassing van de grondwet. Dit laatste is zijn grondwettelijke plicht, maar hoe hij deze plicht ook *de facto* kan uitoefenen, is niet geregeld. In dit vacuüm voorziet het door Khatami ingediende wetsvoorstel door vast te leggen welke sancties hij kan en moet toepassen wanneer een overheidsinstantie, en dat kan ook de rechterlijke macht zijn, maatregelen neemt die in zijn ogen in strijd zijn met de grondwet. Het tweede wetsontwerp heeft te maken met de bevoegdheid van de Toezichthoudende Raad bij de parlementsverkiezingen, een bevoegdheid die, zoals al gezegd, het mogelijk maakt aspirant-parlementariërs van de kandidatenlijsten te weren. Deze bevoegdheid tot ballotage wil het wetsontwerp sterk aan banden leggen, en wel met als argument dat volgens de tekst van de grondwet het de taak is van de Toezichthoudende Raad erop toe te zien dat de verkiezingen ordelijk verlopen. De enige voorwaarden die volgens de grondwet aan kandidaten gesteld mogen worden, hebben betrekking op zaken als nationaliteit, de vereiste leeftijd, het ontbreken van een strafblad, en dergelijke. Het belangrijkste criterium dat de Toezichthoudende Raad evenwel hanteert, is de vraag of de kandidaat het vigerende stelsel van de Islamitische Republiek Iran wel voor de volle honderd procent onderschrijft.

Inmiddels zijn beide wetsontwerpen aangenomen, hetgeen gezien de samenstelling van het parlement niet anders dan te verwachten was. De grote vraag is uiteraard wat het oordeel van de Toezichthoudende Raad zal zijn. Hoewel deze Raad zich nog niet heeft uitgesproken, is de kans dat de beide wetsontwerpen ongeschonden door dit orgaan zullen komen, niet erg groot. Dat suggereren althans de felle, soms zelfs uiterst negatieve commentaren die de beide wetsontwerpen in de conservatieve media en bij conservatieve geestelijken hebben uitgelokt. Gevoeglijk mag worden aangenomen dat er, gezien de gevoeligheid van de materie, achter de schermen heel wat discussies worden gevoerd. Bovendien zou de gevoelige nederlaag die het *23 Mei Front* bij de gemeenteraadsverkiezingen heeft geleden, de conservatieve krachten wel eens op de gedachte kunnen brengen dat de afhandeling van de wetsontwerpen best wat uitstel kan verdragen, te

meer daar de volgende parlementsverkiezingen zich al aandienen: in 2004. Of het zou moeten zijn dat ze zich zo gesterkt weten door de uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen, dat ze de confrontatie met het *23 Mei Front* wel aandurven. Dat ze inderdaad moed hebben geput uit deze uitslag, blijkt duidelijk uit het feit dat de *Expediency Council* onlangs onverwacht het budget voor de Toezichthoudende Raad heeft verdubbeld, met als argument dat deze Raad goed toegerust dient te zijn om de parlementsverkiezingen van volgend jaar te kunnen begeleiden. Deze maatregel heeft grote verontwaardiging veroorzaakt. Khatami heeft zelfs, te zamen met de parlementsvoorzitter, uit protest de vergadering van de *Expediency Council* waarin dit besluit genomen werd, verlaten. Het *23 Mei Front* heeft er in alle toonaarden op gewezen dat het niet tot de competentie van de *Expediency Council* behoort eigenhandig budgetten toe te wijzen dan wel te verhogen. Deze Raad treedt immers pas op wanneer er een patstelling bestaat tussen het parlement en de Toezichthoudende Raad, en daar was in dit geval geen sprake van.

Welk lot de beide wetsontwerpen ook beschoren mag zijn, ze zijn karakteristiek voor het standpunt van Khatami ten aanzien van het hervormingsproces. Beide wetsontwerpen zijn namelijk in wezen nadere toelichtingen en uitwerkingen van bepalingen van de grondwet. Dat duidt er kennelijk op dat in de ogen van Khatami de grondwet, die in het eerste jaar van de Islamitische Republiek Iran tot stand is gekomen en alleen kort na de dood van Khomeini nog op een paar punten is aangepast, in wezen goed is en hooguit hier en daar nog nadere specificatie of uitwerking behoeft. Wanneer dan toch blijkt, zoals ook Khatami erkent, dat het stelsel van de Islamitische Republiek Iran, dat immers op deze grondwet is gebaseerd, niet altijd even goed functioneert, dan ligt dat niet aan het stelsel als zodanig, maar aan het feit dat de grondwet in het desbetreffende geval kennelijk niet of niet goed wordt toegepast. Daarmee schaarft Khatami zich aan de kant van degenen voor wie de hervormingen op vele gebieden denkbaar en wenselijk zijn, als ze het wezen van het huidige stelsel maar niet aantasten. Dat betekent concreet onder meer dat hij vasthoudt aan het beginsel van 'het oppergezag van de wetgeleerde'. Hij is wellicht ook niet in een positie om zelfs maar de schijn te wekken dat hij aan dit beginsel zou willen tornen, want dat zou betekenen dat hij tornt aan het erfgoed van Khomeini, en dat is misschien wel het grootste taboe dat in de Islamitische Republiek Iran bestaat.

Hoe dit ook zij, met deze visie op de hervormingen bevindt Khatami zich in het gezelschap van iemand als ayatollah Montazeri, die ook gedurende de lange jaren van huisarrest op gezette tijden via het internet zeer fel uithaalde naar de conservatieve

krachten van Iran, maar die altijd het beginsel van 'het oppergezag van de wetgeleerde' onderschreef. Alleen stond hij wel op het standpunt dat dit beginsel niet op gespannen voet hoeft te staan met een democratisch staatsbestel. Daarvoor is nodig dat de leider rechtstreeks door het volk wordt gekozen.

Andere stemmen

Maar er gaan in Iran ook andere stemmen op, waaruit een andere visie spreekt op de gewenste koers van de hervormingen, niet alleen binnen het *23 Mei Front*, maar ook daarbuiten. Zo zijn er die, anders dan ayatollah Montazeri, de overtuiging zijn toegedaan dat er geen verzoening mogelijk is tussen het beginsel van 'het oppergezag van de wetgeleerde' en een democratisch staatsbestel; er moet gekozen worden, en wat hen betreft valt die keuze ondubbelzinnig uit in het voordeel van het laatste. Maar deze keuze blijkt bij nader inzien vaak nauwelijks meer te behelzen dan de opvatting dat de islam een rol in het openbare leven moet blijven spelen, alleen niet in de vorm van een rechtstreekse bemoeienis van de geestelijkheid met de politiek. Met een *adviserende rol* van de geestelijkheid heeft men minder moeite, zo lijkt het wel. Een dergelijk geluid kun je niet alleen horen in bijvoorbeeld de Iraanse Vrijheidsbeweging, die een respectabele staat van dienst heeft in de moderne geschiedenis van Iran, maar ook in kringen van personen die gewoonlijk als godsdienstig-nationalistisch worden aangeduid, evenals in kringen van de zogeheten religieuze intellectuelen. Overigens gaat het in de laatste twee gevallen niet zozeer om heuse bewegingen in de zin van een groep mensen die zich door een bepaald programma laten leiden, maar veel meer om personen die in hun denken over de koers van de hervormingen geestverwanten lijken te zijn, hetgeen hen er overigens niet van weerhoudt op onderdelen tot heel verschillende conclusies te komen.

Brug tussen hervormingsgezinden en conservatieven?

Sinds ruwweg een jaar wordt met grote regelmaat de term 'godsdienstige democratie' of 'islamitische democratie' gebruikt. Niet alleen Khatami neemt dit woord in de mond, maar ook de leider, Khamenei. De term lijkt vooral bedoeld te zijn als een poging de kloof tussen hervormingsgezinden en conservatieven een beetje te dichten, of in ieder geval de meer gematigden uit beide kampen wat dichtert tot elkaar te brengen. In het januarinummer (2003) van het zeer leeswaardige maandblad *Aftab* ('De zon') wordt in alle openheid gediscussieerd over dit begrip. (Open discussies vinden er trouwens in Iran veel meer plaats dan het imago van dit land doet vermoeden, en dat

ondanks de bij tijden forse persbreidel.) Sommige auteurs betogen dat de combinatie 'democratie' en 'godsdienstig' of 'islamitisch' wel degelijk zinvol kan zijn om het eigen karakter van de democratie in de context van de islam duidelijk te maken. Maar er zijn er ook die de term 'godsdienstige of islamitische democratie' onomwonden een *contradictio in terminis* noemen. Want de vraag, zo stellen zij, of een staat al dan niet een democratie is, hangt niet af van de godsdienst van de burgers van die staat. Zelfs al zouden alle burgers in een bepaald land overtuigde moslims zijn, dan zou dit als zodanig niets toevoegen noch afdoen aan het democratisch gehalte van hun staat. Daarom is de toevoeging 'godsdienstig' of 'islamitisch' aan het woord 'democratie' in wezen overbodig.

Voor de goede orde, hiermee wil niet de indruk worden gewekt als zou in Iran een heuse brede maatschappelijke discussie zijn losgebarsten over de hervormingen of over de vraag naar de toekomst van het stelsel. Dat is beslist niet het geval. Er is hooguit sprake van een eerste, aarzelende aanzet tot zo'n discussie. Maar het is wel zo dat de behoefte aan een dergelijke discussie steeds meer gevoeld wordt, in ieder geval in hervormingsgezinde kringen. Wil Iran niet tot in lengte van dagen – gesteld al dat het geduld van de (in meerderheid zeer jonge) bevolking onuitputtelijk is – van het ene incident naar het andere hobbelen, dan zal een fundamentele herbezinning op het vigerende stelsel onontkoombaar zijn, zo beseft men hier.

In conservatieve kringen daarentegen gruwet men alleen al bij de gedachte aan zo'n herbezinning. Daar wil men niets anders dan handhaving van de *status-quo*, preciezer gezegd een handhaving van het vigerende stelsel. Dit stelsel is immers in hun ogen volstrekt onaantastbaar, om niet te zeggen sacrosanct, omdat het is ingevoerd door Khomeini. De eerlijkheid gebiedt overigens hieraan toe te voegen dat conservatief Iran evenmin als het *23 Mei Front* over één kam geschoren mag worden. Ook in het conservatieve kamp zijn gematigde krachten werkzaam, zij het dat die tot nu toe veel minder van zich doen spreken dan de ultraconservatieven, die bovendien een aantal sleutelposities binnen het stelsel innemen. Laatstgenoemden zullen maar al te zeer geneigd zijn de *status-quo* met hand en tand te verdedigen.

Spannende tijden

Het moge duidelijk zijn dat Iran spannende tijden tegemoet gaat. En dan is de vraag naar de eventuele gevolgen van de oorlog in Irak, waarvan de laatste fase thans in volle gang is, nog niet eens aan de orde gesteld. Het is logisch dat Iran zich hierover grote zorgen maakt, al was het alleen maar vanwege de eventuele directe gevolgen van de oorlog, die zich

immers vooral afspeelt in dat gedeelte van Irak dat aan Iran grenst. Iran heeft nog een andere reden zich zorgen te maken, en dat is de gedachte dat de regering-Bush niet alleen een 'regime change' voor Irak op het oog heeft, maar wellicht ook voor Iran. De geruchten worden steeds sterker dat de *Pax Americana* op de duur de hele regio moet omvatten. In Iran, waar deze geruchten uiteraard niet onbekend zijn, vraagt men zich af of dit wellicht de ultieme reden is waarom de Verenigde Staten het land tot de 'As van het Kwaad' hebben gerekend.

Iran wordt ervan beschuldigd het *internationale terrorisme* te steunen en de beschikking te hebben – of in ieder geval te willen hebben – over massale-vernietigingswapens. Maar kunnen deze beschuldigingen ook hard worden gemaakt? Van een eventuele steun aan bijvoorbeeld *Osama bin Laden* en zijn beweging is tot nu toe bitter weinig gebleken. En in de strijd tegen het *Taliban*-regime heeft Iran zich zelfs coöperatief opgesteld. Blijft over steun aan een beweging als *Hamas*, waarvan Iran al jaren beschuldigd wordt. Van verbale en ideologische steun is onmiskenbaar sprake, maar dat Iran ook in materieel en financieel opzicht deze beweging steunt, daarvoor zijn tot nu toe geen overtuigende bewijzen geleverd. Waarmee evenwel niet gezegd wil zijn dat Iran in dit opzicht de schone handen heeft die het land beweert te hebben. Maar als vuile handen het criterium zijn om een land tot de 'As van het Kwaad' te rekenen, dan komen veel meer landen voor deze twijfelachtige eer in aanmerking. Het Iraanse standpunt in het *Palestijns-Israëliësch conflict* is bepaald niet radicaler dan dat van nagenoeg alle andere islamitische landen.

Wat de *massale-vernietigingswapens* betreft, wijst Amerika op het Iraanse programma voor de kernenergie. De hiervoor benodigde technologie wordt inderdaad ontwikkeld, in samenwerking met Rusland, en onlangs is komen vast te staan dat uranium rijkelijk voorhanden is in Iran. Maar Iran heeft hier nooit een geheim van gemaakt. Het land heeft het non-proliferatieverdrag ondertekend en inspecteurs van het internationale atoomagentschap IAEA hebben nog in februari jl. vastgesteld dat Iran zich keurig houdt aan het verdrag. Alleen dringen ze er bij Iran op aan ook het additionele protocol, dat onaangekondigde inspecties mogelijk maakt, te ondertekenen, iets dat vele andere landen overigens ook nog niet hebben gedaan.

Wat zich hier wreekt, is het feit dat de betrekkingen tussen Amerika en Iran sinds de stichting van de Islamitische Republiek, nu al weer zo'n kleine vijftwintig jaar geleden, buitengewoon slecht zijn. Ook Khatami heeft hier tot nu toe niets aan kunnen veranderen. De Verenigde Staten koesteren een zeer diep wantrouwen tegen dit islamitisch regime, een wantrouwen dat in het geval van een regering als die van

Bush een sterk ideologische en zelfs godsdienstige component heeft. Het is dan ook vooral deze component – veel meer dan de beschuldiging als zou Iran het internationale terrorisme steunen of massale-vernietigingswapens (willen) hebben – die Amerika ertoe gebracht heeft Iran tot de 'As van het Kwaad' te rekenen. Iran op zijn beurt zou er in zijn verontwaardiging over deze betiteling goed aan doen te bedenken dat het zelf sinds jaar en dag Amerika voor Grote Satan uitmaakt. Wat het gebruik van religieus getint verbaal geweld betreft, lijken de beide regimes aan elkaar gewaagd.

De conclusie moet dan ook luiden dat Iran zich in een weinig benijdenswaardige positie bevindt. Niet alleen de voortgang van het hervormingsproces zal Iran de komende tijd volop bezighouden, om over de economische problemen nog te zwijgen, het land zal ook nog eens voortdurend achterom moeten kijken om de politieke bewegingen van de regering-Bush nauwgezet in de gaten te houden. ■

Over de auteur

DR. J.G.J. TER HAAR is hoogleraar Nieuwperzische taal- en letterkunde en Perzische cultuurgeschiedenis van Iran vanaf de komst van de Islam, aan de Opleiding Talen en Culturen van het Islamitische Midden-Oosten van de Universiteit Leiden.

Na Irak: Noord-Korea?

MARC VOGELAAR

ZOMER 2003. DE OORLOG MET IRAK IS voorbij. De vernietiging van de volgende schurkenstaat is aan de beurt: Noord-Korea. Want alleen een preventieve aanval kan dat land nog afhouden van het verwerven van de status van kernmacht. Afrekenen met de derde schurk op de lijst van de 'axis of evil', Iran, lukt weliswaar niet meer vóór de Amerikaanse presidentsverkiezingen van 2004. Maar als die gunstig verlopen – en waarom zou president Bush electoraal niet worden beloofd voor de opruiming van twee lastige regimes? – dan wordt Iran in tweede termijn 'afgehandeld'.

Is dit simplistische onheilsscenario, dat in de internationale pers niet zelden als waarschijnlijk wordt afgeschilderd, realistisch voor zover het Noord-Korea betreft? Of is na de uitschakeling van Saddam Hoessein de Amerikaanse behoefte aan het stellen van een voorbeeld bevredigd en zal dank zij de *Pax Americana* het internationale terrorisme afnemen?

Ten minste één land houdt serieus rekening met een Amerikaanse aanval op Noord-Korea na de oorlog tegen Irak: Noord-Korea zelf. (Het lot van Iran moge hier verder buiten beschouwing blijven.) Dit artikel poogt een antwoord te vinden op de vraag of deze vrees gerechtvaardigd is. Het antwoord luidt: dit hebben Noord-Korea en de Verenigde Staten zelf in de hand. Als Noord-Korea een tweede Koreaanse oorlog willen vermijden, zal het zijn nucleaire ambities moeten opgeven. En als de Verenigde Staten Noord-Korea anders dan met geweld willen ontdoen van zijn massa-vernietigingswapens, zullen het meer diplomatieke creativiteit aan de dag moeten leggen dan in de afgelopen twee jaar.

Voor een analyse van deze gevaarlijke situatie, die niet alleen de regionale maar ook de mondiale veiligheid bedreigt, is het essentieel te weten wat Noord-Korea voor ogen staat. Dit is moeilijk vast te stellen, tenzij men de propaganda die Pyongyang dagelijks de ether in slingert voor de volle waarheid wil houden.

Volgt er na de oorlog in Irak een Amerikaanse aanval op Noord-Korea? Noord-Korea zelf houdt ernstig rekening met dit scenario. Om deze vrees weg te nemen, zal Pyongyang in ieder geval zijn nucleaire ambities moeten opgeven.

Leert wellicht de geschiedenis van de ruim een halve eeuw jonge Volksrepubliek Noord-Korea (vaak aangeduid met DPRK) ons iets over haar huidige politieke ambities?

De crisis van 2002

De zg. Top van Pyongyang van juni 2000 wekte de hoop dat niet alleen tussen beide Korea's maar ook tussen Pyongyang en Washington te lang en leste de strijdbijl van de Koude Oorlog kon worden begraven. Nauwelijks twee jaar later beschoten de zeestrijdkrachten van Noord- en Zuid-Korea elkaar met dodelijke afloop en bleek Pyongyang te hebben gewerkt aan een nucleair verrijgingsprogramma, in strijd met een in 1994 met de Verenigde Staten gesloten akkoord. Ook kondigde Pyongyang aan uit het Non-Proliferatieverdrag (NPV) te stappen en een moratorium op het testen van ballistische raketten te heroverwegen. Het straatarme land heeft onlangs zijn defensie-uitgaven verder verhoogd (van ruim 14 tot ruim 15% van de nationale begroting) en heeft sinds het begin van dit jaar een aantal korte-afstandsraketten getest. Van een hervatting van ballistische-rakettenproeven is het nog niet gekomen, maar het moratorium lijkt zijn langste tijd te hebben gehad.¹ De opzegging van het NPV is Noord-Korea op 12 februari jl. op een scherpe veroordeling door het Internationaal Atoomagentschap (IAEA) in Wenen komen te staan. De Veiligheidsraad zou dan VN-sancties kunnen

opleggen en andere door de Raad nodig geachte maatregelen nemen om deze bedreiging van de internationale vrede en veiligheid ongedaan te maken. Een herhaling van het Irak-scenario is dus mogelijk.

De Noord-Koreaanse propaganda wijst op dit gevaar. Het land voelt zich bedreigd; misschien zijn wij straks wel aan de beurt, redeneert Pyongyang.² Na de verkiezing van Bush, en vooral zijn uitspraken over de 'As van het Kwaad' in 2002, werd Noord-Korea duidelijk uit welke hoek de wind ging waaien. De aanval op Irak, die door Pyongyang in krachtige termen is veroordeeld, geeft Noord-Korea het recht zich met alle middelen te wapenen tegen de agressieve bedoelingen van de buitenwereld, zo heeft Pyongyang sinds het begin van de oorlog tegen Irak herhaaldelijk laten weten. De schuld voor de opgelopen spanning legt Noord-Korea ondubbelzinnig neer bij de Verenigde Staten en hun 'lakeien' Zuid-Korea en Japan. President Bush had de draad gewoon moeten oppakken toen de regering-Clinton het dossier in januari 2002 overdroeg. Toen waren beide landen dichtbij normalisering van hun betrekkingen, stelt Pyongyang.³

Waarom is het misgegaan? De verklaring dat president Bush Republikeins roet in het door zijn Democratische voorganger begonnen vredesproces heeft gegoooid, is simplistisch. De vraag dient in een historische context te worden geplaatst.

Achtergrond

Vanaf het ontstaan van de DPRK in 1945 is het rumoerig geweest op het Koreaanse schiereiland. Al vijf jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog donderden de kanonnen opnieuw, maar nu tussen de twee Korea's. De overval van Noord-Korea op de zuidburen in 1950 werd bijna met succes bekrond. Met machtiging van de VN-Veiligheidsraad bracht een internationale coalitie onder Amerikaans commando de communistische opmars echter tot staan. Het Volksleger stond al aan de poorten van de stad Pusan, aan de zuidelijkste punt van het schiereiland, toen het keerpunt van de oorlog kwam. In 1953 werd een staakt-het-vuren getekend en werd de 38-ste breedtegraad de bestandslijn. Drie jaar strijd, waarbij een militaire, mogelijk nucleaire confrontatie dreigde tussen de nieuwe supermogendheden Verenigde Staten, Sovjetunie en China, had Noord-Korea niets opgeleverd. De wensdroom van Kim Il Sung, de grondlegger van de DPRK, om na de Japanse bezetting (1910-1945) in heel Korea een communistisch bewind te vestigen, was geen werkelijkheid geworden.

Vrede tussen de beide Korea's is er nooit gekomen. Na de wapenstilstand ontwikkelde Noord-Korea zich met behulp van vooral de Sovjetunie tot een relatief

sterke industriële natie, terwijl Zuid-Korea ten onder leek te gaan aan politieke instabiliteit en economische chaos. In de jaren '80 veranderde dit beeld drastisch. Zuid-Korea werd een democratie en ontwikkelde zich in recordtempo tot een 'Aziatische tijger'. Na de val van de Berlijnse muur stortte de Noord-Koreaanse economie ineen, vooral door het wegvallen van de communistische solidariteit. De industriële sector van Noord-Korea bezweek door gebrek aan onderdelen en nieuwe technologie. Het regime van Kim Il Sung – en na 1994 dat van zijn zoon Kim Jong Il – bleef militair echter boven zijn stand leven. Het Koreaanse Volksleger bleef qua omvang het vijfde landleger ter wereld. De voor de wegwijnende civiele industrie benodigde investeringen vloeiden af naar de militaire sector, onder andere voor de ontwikkeling van massa-vernie-tigingswapens en middellange-afstandsraketten. Voor dit eenkennig beleid moest Noord-Korea eind jaren '90 een zware tol betalen. Een combinatie van opeenvolgende droogten en overstromingen in de periode 1996-1998 leidde tot hongersnood, waarin maar liefst 2,2 miljoen mensen (10% van de bevolking) omkwamen. De officiële Noord-Koreaanse cijfers bevestigen de dood van 'slechts' 220.000 mensen, maar ook dat is al een record voor een land dat niet in oorlog is. Het meest schrijnende is dat deze slachtoffers vooral vielen doordat men geen voedsel kon vervoeren van gebieden met een tekort naar gebieden met een overschot. Dit als gevolg van een gebrek aan vervoermiddelen, brandstof en bruikbare wegen.

Een belangrijke oorzaak van deze humanitaire tragedie was een tekort aan energie. De mijnen en waterkrachtcentrales functioneerden niet meer. Zij waren vaak onherstelbaar beschadigd na jaren van verwaarlozing. Invoer van energie stuitte op gestegen prijzen en gebrek aan harde valuta. Bovendien waren economische sancties van kracht die het land door de Verenigde Staten waren opgelegd wegens betrokkenheid bij internationaal terrorisme.⁴ Zoals veel landen in het Verre Oosten richtte Noord-Korea zich daarom op kernenergie. Zwaar-waterreactoren in het plaatsje Yongbyon, van sovjetmakelij, dienden tot stroomopwekking, maar maakten bovendien deel uit van een militair programma gericht op het vervaardigen van het voor kernwapens geschikte plutonium. Dit nu was de Verenigde Staten een doorn in het oog.

De crisis van 1993

Dit kernwapenprogramma van Noord-Korea was in strijd met het NPV, dat Noord-Korea in 1992 had ondertekend. In februari 1993 sommeerde het IAEA Noord-Korea binnen één maand een inspectie toe te laten. Pyongyang reageerde in niet mis te verstane taal: het weigerde niet alleen de inspectie, maar kon-

digde zelfs Noord-Korea's terugtrekking aan uit het NPV. De beer was los. De VN-Veiligheidsraad deed nog een klemmend beroep op Noord-Korea de terugtrekking te heroverwegen. Pyongyang antwoordde met een lancering van een draagraket met een draagwijdte van 1.000 km. President Clinton droeg minister van defensie Perry op in het geheim een plan op te stellen voor een aanval op Noord-Korea. Tegen Clintons advies in begaf oud-president Jimmy Carter zich in 1994 naar Pyongyang om deze te voorkomen. Hij bracht een olijftak mee terug: Noord-Korea zou tot onderhandelingen met de Verenigde Staten bereid zijn.

Aldus geschiedde. In 1994 kwam een overeenkomst tussen beide landen tot stand, het *Agreed Framework* [Overeengekomen Raamwerk], waarin Noord-Korea toezegde IAEA-inspecties toe te laten en al zijn verplichtingen onder het NPV na te komen, in ruil voor de levering door de Verenigde Staten van twee licht-waterreactoren. Deze zijn nagenoeg ongeschikt voor de vervaardiging van plutonium voor kernwapens. Juli 1994 bracht het onverwachte overlijden van Kim Il Sung. Ondanks een langdurige periode van nationale rouw, waarin de koers van het nieuwe regime onduidelijk was, tekenden de Verenigde Staten en de DPRK op 21 oktober 1994 het *Agreed Framework* in Genève.

Het *Agreed Framework*

Het *Agreed Framework* verdient hier een korte toelichting. Dit akkoord behelsde veel meer dan samenwerking op energiegebied. Ook al was het *Framework* geen verdrag in volkenrechtelijke zin (het is ook nooit geratificeerd), toch legde het een reeks politieke stappen vast die Noord-Korea en de Verenigde Staten op basis van reciprociteit zouden zetten. Deze stappen moesten uiteindelijk leiden tot de oplossing van zowel de nucleaire crisis als van de problemen tussen Noord- en Zuid-Korea. Aan de concrete toezeggingen in het *Agreed Framework* (de bouw van twee licht-waterreactoren plus jarenlange levering van stookolie in ruil voor stopzetting en uiteindelijk ontmanteling van drie grafietreactoren en de opwerkingsinstallatie in Yongbyon) waren, aldus, politieke voorwaarden verbonden die voor de Amerikanen van veel groter belang waren dan de beoogde samenwerking op energiegebied. Het akkoord bepaalde namelijk dat de twee beloofde reactoren niet opgestart zouden worden zolang het IAEA niet volledige toegang had gekregen tot de gewraakte nucleaire installaties in Yongbyon. Sterker nog: alleen indien het IAEA zou concluderen dat in de jaren vóór de stopzetting geen 'weapons grade plutonium' was verdoezeld, zou de overdracht van de reactoren plaatsvinden. Tevens bood het

Agreed Framework uitzicht op stabiele verhoudingen op het Koreaans schiereiland en normalisering van Noord-Korea's betrekkingen met de Verenigde Staten. Al met al is het *Agreed Framework* van grote betekenis gebleken, doordat het borg heeft gestaan voor betrekkelijke stabiliteit in de regio. Het heeft ook de weg vrijgemaakt voor diplomatieke betrekkingen van de DPRK met een groot aantal landen, en met de Europese Unie. Het is overigens opmerkelijk dat het *Agreed Framework* tot stand kon komen tussen staten die geen formele betrekkingen onderhielden.

De oplossing van de nucleaire crisis in 1993 betekende nog niet het einde van de moeilijkheden in de geplaagde regio. In 1995 werd voor de tenuitvoerlegging van het *Agreed Framework* de *Korean Peninsula Energy Development Organisation* (KEDO) in New York opgericht.⁵ Naast de Verenigde Staten namen daaraan Japan en Zuid-Korea, en later ook de Europese Unie, deel. KEDO verscheepte jaarlijks 500.000 ton stookolie naar Noord-Korea ter bestrijding van de nijpende energiebehoefte van het land, in afwachting van de nieuwe kernreactoren. Deze zouden volgens het *Agreed Framework* in 2003 operationeel kunnen zijn en zouden maar liefst 40% van de benodigde Noord-Koreaanse elektriciteit leveren.

Maar de zaken pakten anders uit. Noord-Korea kwam in 1996 in een ernstige humanitaire crisis terecht. De geringe bereidheid van Pyongyang buitenlandse hulp te aanvaarden, leidde tot internationale verontwaardiging. In 1998 verraste Kim Jong Il vriend en vijand met een proeflancering van een ballistische raket die gemakkelijk Japan had kunnen treffen. Tokio schortte onmiddellijk zijn bijdrage aan KEDO op. Het wispelturige gedrag van de Noord-Koreanen deed bij het bedrijfsleven het animo afnemen voor contracten met KEDO. Zo liet General Electric na lang aarzelen een KEDO-order van 280 miljoen dollar lopen voor de bouw van de turbo-generatoren voor de licht-waterreactoren. Veel bedrijven stelden KEDO onaanvaardbare eisen, om tegen nucleaire aansprakelijkheid beschermd te worden.⁶ Binnen KEDO liep evenmin alles gesmeerd. Zo liep het project grote vertraging op door geruzie over de financiering van de geschatte kosten ad 4,6 miljard dollar.⁷

Op 15 juni 2000 ontmoetten de leiders van Zuid- en Noord-Korea elkaar voor het eerst. De Top van Pyongyang leek het einde in te luiden van het internationale isolement waarin Noord-Korea was terechtgekomen. De doorbraak wordt doorgaans op het conto geschreven van de toenmalige president van Zuid-Korea, Kim Dae Jung, die onvermoeibaar vasthield aan zijn 'sunshine policy'. Dit leverde 'KDJ' terecht de Nobelprijs voor de Vrede op. Maar niet minder lof komt oud-president Clinton toe, die Noord-Korea voortdurend had voorgehouden dat 'de

weg naar Washington leidt via Seoul'. De Top van Pyongyang resulteerde in behoedzame samenwerking tussen de Korea's en tot meer contacten tussen Washington en Pyongyang. Het lukte de regering-Clinton evenwel niet om nog voor de presidentsverkiezingen van 2000 tot alomvattende afspraken met Kim Jong Il te komen, deels omdat Noord-Korea de besprekingen tot op het laatst traineerde in afwachting van de verkiezingsuitslag. De zaak van de 'Florida ballot' is ten paleize van Kim Jong Il vast met spanning gevolgd. (Naar verluidt beschikt alleen de *inner circle* van de Grote Leider over toegang tot internet en tot persberichten van buitenlandse herkomst.)

Nieuwe confrontaties

Een misrekening die Kim Jong Il ongetwijfeld heeft betreurd. Want met het aantreden van president Bush werd alles anders. De nieuwe Amerikaanse regering, die mogelijk reeds toen het oog op Bagdad had gericht, schoof het Koreaanse vredesproces op de lange baan. President Kim Dae Jung keerde in maart 2001 onverrichterzake terug na zijn pleidooi in Washington om de dialoog met de Noord-Koreanen weer op te pakken. Washington dacht na, zo luidde de boodschap. Deze 'policy review' zou tot in juni 2001 duren. Toen pas kondigden de Verenigde Staten aan bereid te zijn tot hervatting van de besprekingen. Maar de agenda had Bush drastisch gewijzigd. De onderhandelingen zouden nu ook moeten gaan over de conventionele dreiging van Noord-Korea jegens Zuid-Korea. Deze Amerikaanse opstelling, die neerkwam op een eis tot eenzijdige vermindering van de Noord-Koreaanse strijdkrachten, bleek een *show stopper*. De deur werd dichtgegooid. Pyongyang reageerde verontwaardigd en voegde op zijn beurt de stationering van 37.000 Amerikaanse grondtroepen in Seoul toe aan het lijstje litigieuze onderwerpen. Ook dienden de Verenigde Staten vooraf de sancties te beëindigen en financiële compensatie aan te bieden voor de vertraging van het KEDO-project.⁸ Intussen bleef het IAEA maar aandringen op het begin van de inspectie van Yongbyon. Ook KEDO drong daarop aan, omdat anders het bouwschema van het KEDO-project in gevaar zou komen. In mei 2001 probeerde de Zweedse premier Persson namens de EU de impasse te doorbreken door een bezoek aan Pyongyang en via druk op Washington.

Door '9/11' nam de Amerikaanse bereidheid tot praten met een van terrorisme verdacht regime alleen maar af. Op 29 januari 2002 schaarde Bush in zijn *State of the Union* Noord-Korea onder de schurken van deze aarde. Desondanks stemden de Verenigde Staten, onder druk van hun geallieerden en nog steeds zonder veel enthousiasme, in met een bezoek aan Noord-Korea van een 'Special Envoy', Assistant Secre-

tary of State James Kelly. Op 2 oktober kreeg deze in Pyongyang te horen dat Noord-Korea ondanks het *Agreed Framework* van 1994 onverdroten was doorgaan met het ontwikkelen van een programma, gericht op de verrijking van uranium. Dat dit in strijd was zowel met de Noord-Koreaanse verplichtingen onder het NPV als met het *Agreed Framework*, leek Noord-Korea niet overmatig te deren. In latere persverklaringen gaf Pyongyang zelfs te kennen wegens de agressieve bejegening van de kant van de Amerikanen te allen tijde gerechtigd te zijn tot zelfverdediging, desnoods met gebruik van kernwapens. Alleen een niet-aanvalsverdrag tussen beide landen zou Noord-Korea van deze weg kunnen afhouden. Pyongyang zond eind oktober hierover een voorstel aan de Verenigde Staten via de Noord-Koreaanse missie bij de VN in New York.⁹

De Verenigde Staten reageerden niet positief op dit voorstel, maar verwierpen het evenmin. Amerika verklaarde herhaaldelijk geen agressie tegen Noord-Korea in de zin te hebben, maar het eiste vooreerst concrete maatregelen ter ontmanteling van het aan Kelly onthulde nucleaire programma.¹⁰ De Noord-Koreaanse provocaties namen toe. Wijzend op de opschorting van de olieleveranties door KEDO in december en de vertraagde oplevering van de reactoren, voerde Pyongyang aan de stilgelegde grafietreactoren nu echt te moeten reacteren om de door de Amerikanen veroorzaakte energiecrisis het hoofd te kunnen bieden.¹¹ In december verwijderde Noord-Korea de zegels en de waarnemingsapparatuur die het IAEA in 1994 had aangebracht voor controle op de stopzetting van de nucleaire installaties in Yongbyon. De IAEA-inspecteurs werden het land uitgezet. In een poging de kwestie te de-escaleren besloot het IAEA te volstaan met een klemmend beroep op Noord-Korea de gekozen heilloze weg te verlaten, in plaats van de Veiligheidsraad te informeren.

Pyongyang reageerde op typische wijze door, op 10 januari 2003, zijn terugtrekking uit het NPV aan te kondigen. Wenen had nu geen keus meer. Op 12 februari nam het Atoomagentschap een resolutie aan waarin de nucleaire crisis naar de Veiligheidsraad werd doorverwezen. Op 9 april, precies één dag voordat de terugtrekking uit het NPV van kracht werd, besprak de Veiligheidsraad deze kwestie.¹²

Terwijl donkere wolken boven Irak samenpakten, haalde Noord-Korea alles uit de kast om de spanning verder op te voeren. Het probeerde boven internationale wateren een Amerikaans spionagevliegtuig tot landen te dwingen, voerde proeflanceringen van diverse korte-afstandsraketten uit en zinspeelde op een hervatting van proeflanceringen van middellange-afstandsraketten.

Het vervolg

Dit is waar we thans, na een achtbaanrit van een halve eeuw, zijn aangekomen. Vooral de afgelopen tien jaar waren duizelingwekkend. Die werden overheerst door politieke en veiligheidsincidenten. Dit niet te na gesproken van de onmiskenbare verbetering van de inter-Koreaanse betrekkingen, bijvoorbeeld door familieherenigingen. Mede door toedoen van KEDO heeft het staakt-het-vuren van 1953 standgehouden. Maar Pyongyang blijft provoceren en blijkt zelfs op grote schaal te hebben gesjoemeld. De meest betrokken landen reageren tot dusverre gematigd op de jongste crisis, maar doen weinig om deze in te dammen. De Verenigde Staten stellen zich vooralsnog ongenaakbaar op door een dialoog feitelijk uit te sluiten. Zij zeggen alleen bereid te zijn tot contact in multilateraal verband. Washington rekent erop dat landen als China, Rusland, Japan en Zuid-Korea zullen helpen politieke en economische druk uit te oefenen als Pyongyang dit blijft afwijzen. Dat dit lukt is niet waarschijnlijk, want het zijn juist deze landen, alsook de EU, die er bij de Verenigde Staten op aandringen onderhandelingen met Noord-Korea niet langer uit de weg te gaan.¹³

In afwachting van het debat in de Veiligheidsraad speelden de VN geen rol van betekenis. De secretaris-generaal van de VN heeft een Speciale Afgezant voor de Koreaanse kwestie aangewezen, Maurice Strong. Maar deze kan vooralsnog weinig méér doen dan het herhalen van de analyse van anderen, zoals na zijn bezoek aan Noord-Korea eind maart. En de EU? Die zit helaas niet aan tafel met de grote jongens. EU-Hoge Vertegenwoordiger Solana is welkom in Pyongyang, maar niet bij de baas, 'Dear Leader' Kim Jong Il. En dat is het enige niveau waarop daar zaken kunnen worden gedaan. Wordt het opnieuw: 'the US fights, the UN feeds, the EU funds'? Brussel moet zeker niet nalaten de goede diensten van de EU te blijven aanbieden, maar voor *bemiddeling* heeft het te weinig invloed op de politieke situatie.

Alle ogen zijn nu gevestigd op China. De twee 'geheime' bezoeken van Kim Jong Il in 2001 en de aloude bereidheid van China de DPRK te behoeden voor een economische teloorgang geven enige hoop. Tot dusverre volstond China met pogingen de Verenigde Staten en Noord-Korea over te halen tot bilaterale besprekingen. Pas sinds kort valt er animo te bespeuren in Beijing om zelf in actie te komen. Wellicht hoopt het zodoende de kwestie in de VN-Veiligheidsraad te kunnen traineren.

Het wordt dus buigen of barsten. Want het is duidelijk dat sinds het uiteenvallen van de communistische *old boys club*, zo'n tien jaar geleden, Noord-Korea geen internationaal netwerk meer heeft; terwijl het land

in omstandigheden verkeert die buitenlandse steun en investeringen juist onontbeerlijk maken. De paar openingen die het claustrofiele regime in Pyongyang heeft geboden – het *Agreed Framework*, de Top van 2000, de sporadische familieherenigingen en de betrekkingen met de EU – blijken niet veel meer te zijn geweest dan omtrekkende bewegingen, met als enig doel: normalisering van de betrekkingen met de Verenigde Staten. Die strategie is mislukt. Door het opvoeren van de spanning, juist ten tijde van de oorlog met Irak, heeft Noord-Korea weinig begrip in Washington gewekt. Kims doldrieste beleid heeft het tapijt weggetrokken onder de duiven, zowel binnen de regering als het Congres. Ook in Beijing raakt het geduld met het onbuigzame, onverdund stalinistische bewind op. Daaraan zijn de toenemende problemen met Noord-Koreaanse vluchtelingen niet vreemd. Rusland bagateliseert de Noord-Koreaanse dreiging meestal, maar hoeft zich ervoor Zuid-Korea voor het hoofd te stoten, waarmee het, evenals China, sinds 1991 bloeiende handelsbetrekkingen onderhoudt.

Sinds de ontdekking van het clandestiene nucleaire programma van Noord-Korea in oktober 2002 bevinden we ons in een vergelijkbare crisis als in 1993. Alleen is Noord-Korea nu een stuk dichter bij een kernbom dan toen, en maken neo-conservatieven inmiddels de dienst uit in Washington.

Kan een conflict nog worden voorkomen?

Na de oorlog tegen Irak zal de Amerikaanse opstelling jegens Noord-Korea afhangen van de perceptie van Noord-Korea's bedoeling met deze nieuwe crisis. Is de inzet het opbouwen van een '*nuisance value*', om in ruil voor hulp straks concessies te doen, of het verwerven van de status van kernmacht? In het geval van Irak lag de zaak betrekkelijk eenvoudig: het land *had* massa-vernietigingswapens en diende daar ten spoedigste van te worden ontdaan. Deze dreigingsanalyse deelden de Amerikanen met de wereldgemeenschap, getuige resolutie 1441 waarin de Veiligheidsraad Irak de wacht aanzegde. Maar over de dreiging die van Noord-Korea uitgaat, bestaan internationaal sterk uiteenlopende opvattingen.

Als het Kim Jong Il te doen is om meer hulp af te dwingen, dan gaat het om een vertrouwd patroon. Politieke chantage heeft Noord-Korea al twintig jaar geen windeieren gelegd. KEDO is de beste illustratie: tien jaar stabiliteit op het Koreaans schiereiland kost 1 miljard dollar.¹⁴ Dat is een stuk goedkoper dan een oorlog. Zou Pyongyang niets méér nastreven dan te overleven als natie, met een soort verwaterd nationaal-communisme als inspiratiebron,¹⁵ dan kan met hulpverlening worden volstaan en kan militair ingrijpen achterwege blijven. Volgens het beproefde

CVSE-recept zal een geleidelijke openstelling van de Noord-Koreaanse economie (waartoe onlangs een aanzet viel te bespeuren) tot politieke hervormingen kunnen leiden. In dit scenario ligt het in de rede de economische sancties tegen Pyongyang op te heffen en het land toegang te verschaffen tot hulpfondsen van IMF en Wereldbank. De particuliere sector doet dan de rest, via investeringen vanuit de Verenigde Staten, Zuid-Korea, Japan en de EU (de huidige 'trekkers' van KEDO). Wel zou Noord-Korea bereid moeten zijn in ruil voor dergelijke hulp zijn defensie-uitgaven drastisch te verlagen, geen ballistische raketten meer te exporteren, onherroepelijk afstand te doen van zijn illegale nucleaire programma's, het vredesproces met het Zuiden serieuzer ter hand te nemen en werk te maken van de mensenrechten in eigen land. Dreiging met geweld kan als stok achter de deur dienen om deze eisen kracht bij te zetten. Maar voor 'regime change' *manu militari* is er in dit scenario aanleiding noch rechtvaardiging.

Als het er Noord-Korea daarentegen om gaat een kernmacht te worden, dan moet er 'een streep in het zand worden getrokken'.¹⁶ Dat kan het best gebeuren in de VN-Veiligheidsraad. Optreden door een 'coalitie van bereidwilligen' zonder VN-mandaat (hoeveel willen er na Irak meedoen?) lijkt hier geen optie. Dit zou nog meer weerstand oproepen dan tijdens de Irak-crisis. Weliswaar heeft China noch Rusland belang bij een nieuwe kernmogendheid in de regio, laat staan als buur. Maar zij hebben evenmin belang bij een pro-Westers regime in Pyongyang, laat staan bij een herenigd Korea onder Westerse vlag.

Wat zal het worden, dialoog of conflict? Dit zal ervan afhangen hoelang Kim Jong Il zijn *brinkmanship* wil en kan volhouden. Maar ook president Bush zal meer geduld moeten betrachten dan hij bij Irak heeft kunnen of willen tonen. Kortom, het woord is aan de politici. Deze auteur is ervan overtuigd dat de mogelijkheden van de diplomatie in deze crisis nog niet zijn uitgeput. Bied de Noord-Koreanen aan waar zij om vragen (zoals een niet-aanvalsverdrag met de Verenigde Staten en grootschalige economische hulp), kijk wat zij daar politiek voor overhebben en houd via de VN-Veiligheidsraad een stok achter de deur. Door de weigering van Washington zelfs maar te praten, gaat kostbare tijd verloren en neemt de neiging van de wildebras in Pyongyang tot provoceren alleen maar toe. Dat Washington alleen in multilateraal verband wil onderhandelen, lijkt gericht op het winnen van tijd in verband met Irak. Minister van defensie Rumsfeld heeft onlangs, met een schuin oog naar Noord-Korea, verklaard dat de Verenigde Staten best twee oorlogen tegelijk kunnen voeren. Het is daarom opmerkelijk dat de Amerikanen bereid zijn gebleken op eigen houtje de strijd aan te binden met Irak, ter-

wijl zij niet bereid zijn tegelijkertijd te onderhandelen met Noord-Korea. Minister van buitenlandse zaken Powell heeft nu weer tijd. Wie géén tijd hebben, zijn de verdeelde Koreaanse families aan weerszijden van de 38-ste breedtegraad. Die wachten al een halve eeuw op vrede. *Pax Americana, sed pax.* ■

Noten

- 1 Nog op de Top met de Europese Unie van mei 2001 bevestigde Kim Jong Il dat het moratorium 'in ieder geval tot in 2003' van kracht zou blijven. In 1998 vuurde Noord-Korea een proefraket af, die over Japan vloog.
- 2 Bijv. in een officiële verklaring van 25 maart jl. verspreid door Interfax: 'The U.S. force used against Iraq, as well as military preparations by the United States and its satellites on the Korean peninsula, make it clear to us what we must do to prepare fully for justified self-defense.'
- 3 Volgens de meeste analyses is deze stelling te optimistisch. President Clinton concludeerde na het bezoek van minister van buitenlandse zaken Albright aan Pyongyang in november 2001 terecht dat er nog te veel 'loose ends' waren. Er is nooit bewijs geleverd voor de bewering van sommige Republikeinen dat *president-elect* Bush Clinton in januari 2002 heeft afgehouden van een 'last minute deal' met Kim Jong Il.
- 4 Laatstelijk wegens de Noord-Koreaanse betrokkenheid bij een aanslag op leden van de Zuid-Koreaanse regering in Rangoon in 1988.
- 5 De keus van New York had te maken met de behoefte om informatie met Noord-Korea te kunnen communiceren via de Noord-Koreaanse missie bij de VN, het zogenaamde 'New York channel'.
- 6 In geval van een kernramp door Noord-Koreaans toedoen wilden KEDO-toeleveranciers geen aansprakelijkheid dragen in verband met door hen te leveren uitrusting voor de kernreactoren.
- 7 Exclusief stookolieleveranties. De werkelijke kosten van het KEDO-project – als het ooit wordt afgemaakt – zullen naar schatting veel hoger uitvallen dan deze oorspronkelijke raming, ten gevolge van de opgelopen vertraging. Veruit de grootste bijdrage komt van Zuid-Korea.
- 8 Pas in mei 2002 werd Noord-Korea officieel door KEDO ingelicht dat de 'target date' van 2003 uit het *Agreed Framework* niet zou worden gehaald, maar dat oplevering van de twee reactoren niet vóór 2008 te verwachten was.
- 9 De precieze toedracht van Kelly's bezoek is nooit onthuld. Een veelgehoorde lezing is dat Kelly zijn gastheren geconfronteerd heeft met CIA-conclusies terzake. Na een aanvankelijke ontkenning keerden de Noord-Koreaanse delegatie de volgende ochtend naar de onderhandelingstafel terug met nieuwe instructies. In Noord-Koreaans jargon betekent dit: van Leider Kim Jong Il. Het programma werd daarop onomwonden toegegeven.
- 10 Bijv. de verklaring van president Bush van 16 november 2002 en vaak herhaald door minister van buitenlandse zaken Powell en andere Amerikaanse woordvoerders.
- 11 Ondanks deze stopzetting gaat de bouw van de licht-water-reactoren nog steeds door, zij het op een laag pitje. De leden van de KEDO-board, waaronder de EU, wensen het KEDO-project in

leven te houden teneinde een 'exit ramp' te bewaren bij een verhoopte zachte landing van de huidige crisis.

- 12 China en Rusland zien geen heil in een debat in de Veiligheidsraad. Beide landen verwachten van de onvermijdelijke veroordeling geen goeds en vrezen dat Kim als de bekende kat-in-het-nauw wel eens naar de rode knop zou kunnen reiken. Dat zou een conventionele aanval op Seoul (30 kilometer van de gedemilitariseerde zone) kunnen betekenen, waar naast 15 miljoen Zuid-Koreanen ook 37.000 Amerikaanse grondtroepen gevaar zouden lopen.
- 13 Bush is wel bereid bilaterale besprekingen 'in te bedden' in een multilateraal kader. Noord-Korea, gesteund door China, ziet hier niets in. Ook Seoul maakt zich sinds de machtsovername door de Republieken in de Verenigde Staten zorgen over de harde opstelling van Washington tegenover Noord-Korea. Sinds het aantreden van de nieuwe president Roh Moo Yun begin 2003 staat de alliantie tussen Seoul en Washington dan ook onder druk. Tevens groeit in Zuid-Korea anti-Amerikanisme door incidenten met in de hoofdstad gelegerde Amerikaanse grondtroepen, alsmede door de oorlog tegen Irak.
- 14 Het KEDO-project, inclusief stookolieleveranties, kost als het doorgaat meer dan vijf miljard dollar. Tot nu toe is ongeveer 1 miljard uitgegeven.
- 15 De zg. *juche*-ideologie.
- 16 Deze favoriete beeldspraak van de Amerikaanse president lijkt door de twee Golfoorlogen geïnspireerd, maar wordt naar verluidt ingehaald door een voor Noord-Korea passender uitdrukking: het trekken van 'rode lijnen'.

Over de auteur

MR M.TH. VOGELAAR was van 1999 tot 2002 directeur voor externe betrekkingen bij de Korean Peninsula Energy Development Organisation (KEDO) in New York. In oktober 2002 publiceerde hij in dit blad 'Noord-Korea: Survival of the Weakest' (blz. 475-480).

Naschrift

De aansporing tot onderhandelingen tussen de Verenigde Staten en Noord-Korea aan het eind van bovenstaand artikel is, sinds het werd geschreven, in vervulling gegaan. Op 15 april aanvaardden de Noord-Koreanen het Amerikaanse voorstel om weer met elkaar in gesprek te gaan. Dat de onderhandelingen in multilateraal verband zullen plaatsvinden, is een concessie van de kant van Noord-Korea, maar duidt nog niet op toegevendheid tijdens de besprekingen. Integendeel, het is maar al te vaak gebleken dat Pyongyang voor iedere concessie er een terug wil hebben. Verder is positief dat China bereid lijkt zich actiever dan voorheen in te zetten voor onderhandelingen.

(Marc Vogelaar, 18 april 2003)

Clingendael Research Essay

Decision-making by the Security Council: Terrorist acts which threaten international peace and security, 1989-2003. A survey of resolutions

By: Dick A. Leurdijk and
Stella I.M.L. Beernink

In the aftermath of the terror attacks on the United States on 11 September 2001, the issue of terrorism and counter-terrorism has been put in the forefront of the international political agenda. In the context of an evolving international cooperation, the United Nations, among others, played an active role, both in reinvigorating the right to self-defence and in taking new initiatives, such as the adoption of Security Council Resolution 1373, in September 2001.

This survey, however, shows that the fight against international terrorism was already an issue within the UN long before the events of '9/11', both in terms of the existence of a number of international conventions and protocols, and the earlier involvement of the Security Council in responding to international terror acts, including its identification of such acts as a threat to international peace and security.

Dick A. Leurdijk is a senior research fellow at the Department of Research at the Clingendael Institute; **Stella I.M.L. Beernink** was a trainee at the Clingendael Institute and Dick A. Leurdijk's assistant.

Dit Clingendael Research Essay is beschikbaar bij het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen Clingendael door overmaking van € 7,50 op girorekening 924999 t.n.v. Instituut Clingendael te Den Haag, o.v.v. 'Terrorist acts'.

Informatie bij de afdeling Onderzoek van Instituut Clingendael, tel. 070-3746605/622. U kunt de tekst ook downloaden van de Clingendael website: www.clingendael.nl

Vive la France in Ivoorkust

MAARTEN G. BARENDIS

IVOORKUST GOLD DECENNIALANG ALS ÉÉN van de succesverhalen van Afrika. Het genoot een voorspoedige economische ontwikkeling en vormde een baken van rust en stabiliteit in West-Afrika. Na zijn onafhankelijkheid in 1960 bleef de relatie met de oude kolonisator hecht en intiem. Frankrijk heeft altijd een zwak gehouden voor zijn lieveling aan de Afrikaanse Westkust. De Franse beslissing om zich actief te bemoeien met bestrijding van de opstand in zijn voormalige kolonie markeert een belangrijke verandering in het Frans buitenlands beleid, de terugkeer naar het oude gaullistische Frankrijk. Niet alleen in Afrika zijn de veranderingen zichtbaar.

Een Franse lieveling

Tijdens de Tweede Wereldoorlog speelden de Franse koloniën een belangrijke rol, al was het maar voor de beeldvorming van het Vrije Frankrijk. Door de keuze vóór De Gaulle en tegen Vichy kregen de emotionele banden tussen kolonie en kolonisator een impuls. President Félix Houphouët-Boigny nam vanaf 1960 het roer over, en regeerde het in dat jaar onafhankelijk geworden Ivoorkust als een Zonnekoning, tot zijn (natuurlijke) dood in 1993. *Le Vieux*, zoals hij liefkozend werd genoemd, cultiveerde de oude banden door het zorgvuldig onderhouden van persoonlijke relaties met opeenvolgende Franse presidenten. Hij steunde Frankrijk in zijn strijd in Algerije, en stemde in met Franse kernproeven in de Sahara.

Frankrijk op zijn beurt zorgde goed voor zijn lieveling. Het investeerde en adviseerde. En met succes. Ivoorkust was een rots in de branding, na Zuid-Afrika en Nigeria de derde economie van Afrika bezuiden de Sahara en 's werelds grootste cacaoproducent. Ook produceert en exporteert Ivoorkust koffie, palmoliën en tropisch fruit. Ivoiriaanse bossen – volgens kenners de

Het ingrijpen van Frankrijk in de opstand in Ivoorkust illustreert een belangrijke verandering in het Frans buitenlands beleid. Het zich afficheren als supermogendheid houdt het nemen van verantwoordelijk in, maar er zit ook een prijskaartje aan.

beste van Afrika – leveren iroko en mahonie. De skyline van Abidjan lijkt op die van New York, luxe winkels worden bevoorrad door Chanel en Dior. Naast honderdduizend Libanezen wonen er twintigduizend Fransen in het land.

Politieke adviseurs en 600 Franse militairen staan Ivoorkust al decennia bij, conform de militaire samenwerking die in 1961 werd overeengekomen. Het defensiepact bepaalt tevens dat Frankrijk zal ingrijpen in geval van buitenlandse agressie. Mede daarom ziet de huidige Ivoiriaanse president Laurent Gbagbo een buitenlandse hand in de opstand die op 18 september 2002 uitbrak. Het is uiterst onduidelijk wie er precies vecht; sommigen spreken van een soldatenopstand, anderen reppen van Liberiaanse en Sierraleonse huurlingen. Drie verschillende rebelligroepen controleren grote delen van het noorden en westen. Gbagbo wijst in het bijzonder naar buurland Burkina Faso, waarmee de verstandhouding ronduit vijandig is. Vooral de achtergestelde positie van de Burkinabé in Ivoorkust is daarvan de oorzaak. Het gunstige economische klimaat heeft een enorme aantrekkingskracht gehad. Meer dan 30% van de bevolking is afkomstig uit de buurlanden Burkina Faso, Mali, Nigeria en Liberia. Maar gastarbeiders zijn nagenoeg rechteloos in Ivoorkust, en sinds het begin van de opstand *a priori* verdacht.

Na het begin van de opstand werden Franse troepen in eerste instantie ingezet om buitenlanders te evacueren. Maar gaandeweg werden de Fransen partij in

het conflict. De rebellen rukten vanuit het westen en het noorden op naar Abidjan; de Franse troepen beschermden de Fransen in Ivoorkust, hun economische belangen én president Gbagbo. De Franse generaal Henri Bentégeat heeft al aangegeven dat Frankrijk bereid is zijn troepen enige jaren in Ivoorkust te stationeren.

Frans buitenlands beleid

In 1958 trad De Gaulle aan als president van de Vijfde Republiek. De onafhankelijke positie van Frankrijk – in het bijzonder ten opzichte van de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk – stond centraal in zijn buitenlands beleid. De ontwikkeling van het eigen atoomwapen – de *force de frappe* – werd krachtig voortgezet en in 1966 trad Frankrijk uit de geïntegreerde militaire commandostructuur van de NAVO. Kern van het buitenlands beleid van De Gaulle was dat Frankrijk een grote mogendheid, eigenlijk zelfs een soort supermogendheid was, het centrum van het Franssprekend deel van de wereld. Frankrijk diende zich daarnaar te gedragen en wenste ook als zodanig behandeld te worden.

De Franse inzet voor Europese integratie staat hier niet haaks op, integendeel. Een sterk Europa – met een centrale rol voor Frankrijk – was als tegenwicht ten opzichte van de Verenigde Staten noodzakelijk. De Gaulle hield in de jaren '60 tot tweemaal toe de toetreding van het Verenigd Koninkrijk tot de EEG tegen, omdat dat land volgens De Gaulle te nauwe banden met de Verenigde Staten zou onderhouden.

Zoals de Europese integratie toch vooral aan een Groter Frankrijk zou moeten bijdragen, kwam het Franse Afrikabeleid voor, tijdens en na de dekolonisatiegolf van de jaren '60 neer op de schepping of, liever gezegd, de voortzetting van een France-Afrique, gegoeten in fraaie begrippen als eerst unie, later gemeenschap. Dit alles ging gepaard met de vanzelfsprekendheid van Franse politiek-militaire interventies wanneer die nodig mochten zijn.

Het zenden van 2.500 manschappen naar Ivoorkust betekent de grootste Franse operatie in Afrika van de laatste twintig jaar. Het markeert een verandering van het buitenlands beleid van Parijs, een terugkeer naar het Frankrijk van De Gaulle. President Jacques Chirac, die zich weet gesteund door een parlementaire meerderheid, wil opnieuw meetellen op het internationale toneel.

De socialistische premier Lionel Jospin maakte na zijn verkiezingsoverwinning in 1997 een rondreis door Afrika, en repte van een nieuw Frans Afrikabeleid: geen paternalisme uit Parijs, maar samenwerking op basis van gelijkwaardigheid. Franse kranten kopten in 1997: 'Het einde van Frans Afrika.' Maar na jaren van

cohabitation met een socialistische premier haalt Chirac het gaullistische Frankrijk weer van stal: Frankrijk als kandidaat-supermogendheid, de spil van het Franssprekend deel van de wereld. Zo wil het ook behandeld worden. En niet alleen in Afrika.

Franse legioenen

Het zich afficheren als zeer grote mogendheid houdt het nemen van verantwoordelijkheid in. Daar hangt een prijskaartje aan. Het is voor de Fransen duidelijk dat de militair-technologische achterstand op in het bijzonder de Verenigde Staten en in mindere mate het Verenigd Koninkrijk moet worden ingelopen. Het Franse defensiebudget wordt de komende jaren dan ook opgeschroefd. Behalve 50 transportvliegtuigen van het type Airbus is ook een nieuw vliegdekschip besteld.¹ Het elders in de wereld nauwelijks populaire gevechtsvliegtuig Rafale kan op steun blijven rekenen, terwijl in 2010 vier nieuwe nucleaire onderzeeërs operationeel dienen te zijn.² Als integraal onderdeel van de Franse krijgsmacht kan een beroep worden gedaan op het Vreemdelingenlegioen. Al in eerdere Afrikaanse conflicten deed het bestaan van het Vreemdelingenlegioen opgeld. *Legio patria nostra*: niet-Fransen die de Franse zaak dienen. Dit bizarre maar effectieve instrument maakt een actief beleid voor Frankrijk – hoe cru ook – gemakkelijker.

Het internationale terrorisme speelt net als in de Verenigde Staten wel degelijk een grote rol in de gedachten- en beleidsvorming. Ook Frankrijk voelt zich bedreigd. Het land is meermalen mikpunt van terrorisme geweest. Een Franse olietanker was vorig jaar doelwit van een aanslag voor de kust van Jemen, terwijl elf Franse dokwerkers het leven verloren bij een aanslag in Karachi (Pakistan). Ook vonden er in de jaren '90 aanslagen in Frankrijk zelf plaats. Frankrijk huisvest een grote minderheid van 5 miljoen moslims, terwijl naar schatting 1,5 miljoen Fransen in het buitenland wonen, in het bijzonder in Afrika: van Senegal tot Madagaskar, van Djibouti tot Gabon. Bescherming van deze onderdanen lijkt geen sinecure. Dat bleek in Ivoorkust. In een dergelijke context kan Frankrijk zich niet permitteren internationale ontwikkelingen in een open, verweven wereld te negeren, in het onzekere tijdperk van na de Koude Oorlog en 11 september. Voorzorg vergt de nodige middelen. Het zich supermogendheid wanende Frankrijk moet er klaar voor zijn.

Irak en Ivoorkust

Inzake Irak stelde Frankrijk zich als vanouds op als onafhankelijke supermogendheid, tot woede van de Amerikanen. Frankrijk dreigde met een veto in de VN-Veiligheidsraad, en leidde de oppositie tegen de Verenig-

de Staten. Ook de uitnodiging aan de Zimbabwaanse despoot Robert Mugabe voor de Frans-Afrikaanse top in Parijs eerder dit jaar viel zeer slecht bij de Atlantische bondgenoten. Frankrijk gaat zijn eigen weg.

Chirac verwierp inzake Irak het unilateraal en preventief gebruik van geweld. Maar ook het mandaat voor Frans ingrijpen in Ivoorkust is op zijn minst schimmig te noemen. Een Senegalees voorstel voor een VN-mandaat voor de Franse en West-Afrikaanse troepen in Ivoorkust werd door de Verenigde Staten afgewezen. Zo'n mandaat is er dus niet.³

Een aantal argumenten vóór Frans ingrijpen snijdt echter wel hout. Op grond van het defensiepact tussen Frankrijk en Ivoorkust uit 1961 vroeg Gbagbo om Franse militaire bijstand. Het pact voorziet slechts in militaire bijstand in geval van buitenlandse agressie, maar dat valt in deze schimmige oorlog moeilijk te bepalen. Er lijkt sprake te zijn van Liberiaanse en Sierraleonese huurlingen. Zoals gezegd is de verstandhouding met buurland Burkina Faso zeer vijandig. Wie steunt wie? Buitenlandse inmenging valt zeker niet uit te sluiten.

Laurent Gbagbo werd in 2000 gekozen tot president van Ivoorkust. Ondanks de uitsluiting van twee politieke tegenstanders werd de uitslag van deze verkiezingen uiteindelijk geaccepteerd door de Europese Unie. Het verzoek om militaire bijstand kwam dus van een democratisch gelegitimeerd staatshoofd. Vóór 18 september jl. woonden er twintigduizend Fransen in Ivoorkust. In eerste instantie werden Franse troepen ingezet om buitenlanders te evacueren. Hun veiligheid en welzijn stonden op het spel, wat inzet van Franse troepen uit lijfsbehoud leek te rechtvaardigen.

Het Franse ingrijpen in Ivoorkust lijkt op geen enkele wijze op *Operation Iraqi Freedom* van de Amerikanen in Irak. Ivoorkust is verwickeld in een gruwelijke burgeroorlog. Mensenrechtenschendingen zijn aan de orde van de dag. In Ivoorkust is géén sprake van opgelegde *regime change*, maar een zorgvuldig manoeuvreren is geboden. Geen tienduizenden soldaten, geen invasie. Geen *BLU-82 Daisy cutters*, geen *Tomahawks*, geen *Bunker busters*, maar naleving van een kwetsbaar staakt-het-vuren, het stoppen van een gruwelijke oorlog. Daarnaast bewandelt Frankrijk ook de diplomatieke weg. De strijdende partijen werden naar een rugbystadion nabij Parijs gedirigeerd, waar een uitermate broos bestand tot stand kwam. 'Scor een punt voor Afrika', hield de Franse minister van buitenlandse zaken Dominique de Villepin de strijdende partijen in het stadion voor.⁴

Het opgeblazen zelfbeeld van Frans gezag

Frankrijk als bijna-supermogenheid is terug. Deze Franse aspiraties waren altijd wel aanwezig, maar in de jaren '90 hield Frankrijk zich koest, vooral onder

invloed van premier Jospin. Nu roert Chirac zich inzake Irak, zelfverzekerd en tot grote tevredenheid van de Fransen zelf. De defensiebudgetten worden opgevoerd. In Afrika laat Frankrijk zijn gezag opnieuw gelden. En dat is niet *per se* een slechte zaak.

Hoewel alle Franse koloniën in Afrika in de loop der tijd onafhankelijk zijn geworden, heeft Frankrijk in Afrika nog altijd veel invloed. Naast Ivoorkust zijn Franse troepen gestationeerd in Djibouti, Senegal, Tsjaad en Gabon.⁵ Het West-Afrikaanse samenwerkingsverband ECOWAS trachtte in Ivoorkust de rust en orde te herstellen en klopte bij Frankrijk aan voor financiële steun. Maar Frankrijk neemt nu zelf de honneurs waar. ECOWAS heeft in het verleden (bijv. in Liberia) aangetoond politieke en militaire slagkracht te ontberen om een staakt-het-vuren af te dwingen.⁶ Die politieke en militaire slagkracht heeft Frankrijk wel. De centrum-rechtse regering van premier Jean-Pierre Raffarin is besluitvaardig, de toon is standvastig. De bereidheid is er.

De zich sinds jaren voortslepende burgeroorlog in buurland Liberia is één van de gruwelijkste van Afrika. Kindsoldaten en kannibalisme, drugs en totale willekeur. Ivoorkust, waarmee het in snel tempo bergafwaarts gaat, moet worden behoeft voor een dergelijk rampenscenario. Het risico is levensgroot dat de hele regio verder wordt ontwricht. De humanitaire nood is hoog.

Frans ingrijpen is de enige hoop om de rust en stabiliteit in Ivoorkust te herstellen. De economische en gaullistische motieven doen daaraan niets af. De relatie tussen Frankrijk en Ivoorkust is hecht en intiem. Frankrijk laat Afrika niet in de steek. Ingrijpen is geen neokolonialisme of imperialisme, ingrijpen is verantwoordelijkheid nemen. Gaullistisch of niet, Frankrijk verdient steun. ■

Noten

- 1 'Rearming: France is to raise its defence spending', in: *The Economist*, 19 oktober 2002.
- 2 'France to step up military budget, with new aircraft carrier', *AFP*, 5 september 2002.
- 3 'Côte d'Ivoire: Foul play', in: *Africa Confidential*, 24 januari 2003, blz. 4-5.
- 4 'France got them there: By military as well as diplomatic means', in: *The Economist*, 18 januari 2003.
- 5 Philippe Leymarie, 'L'éternel retour des militaires français en Afrique', in: *Le Monde Diplomatique*, 584, november 2002.
- 6 Zie: Klaas van Walraven, *The Pretence of Peace-keeping: ECOMOG, West-Africa and Liberia (1990-1998)*, The Hague: Netherlands Institute of International Relations Clingendael, 1999.

Over de auteur

M.G. BARENDs, jurist, is verbonden aan Amnesty International te Amsterdam. Dit artikel schreef hij op persoonlijke titel.

Amerikaans buitenlands beleid en internationale spleetzwammen

JAN SAMPIEMON

Kenneth M. Pollack: The Threatening Storm, The Case for Invading Iraq.

New York: Random House; 494 blz.; \$ 25,95;

Bob Woodward: Bush in Oorlog.

Amsterdam/Leuven: Balans/Van Halewijck;

336 blz.; € 19,50; ISBN: 90-5108-597-5/90-5617-481-9

Charles A. Kupchan: The End of the American Era, U.S. Foreign Policy and the Geopolitics of the Twenty-First Century.

Alfred A. Knopf; 395 blz.; \$ 27,95;

VAN MEET AF AAN WAS ER EEN TEGENSTRIJDIGHEID IN DE Amerikaanse diplomatie met betrekking tot Irak, niet zozeer in politieke als wel in volkenrechtelijke zin. Dat werpt de vraag op of de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties inderdaad zijn verantwoordelijkheden niet is nagekomen, zoals president Bush heeft beweerd. Bush schraagt zijn oorlog tegen Saddam Hussein namelijk met alle resoluties die de raad sinds Saddams bezetting van Koeweit heeft aangenomen, in het bijzonder resolutie 678 (het mandaat voor de bevrijding van Koeweit), resolutie 687 (de bestandsresolutie van 1991) en resolutie 1441, de resolutie die vorig jaar november de grondslag vormde voor hervatting van de internationale controle op de verschromping van Iraks massavernietigingswapens.

Voor Bush, voor premier Blair en voor de Spaanse premier Aznar bieden deze resoluties, zo maakten zij bij herhaling duidelijk, voldoende volkenrechtelijk mandaat voor hun oorlog tegen Bagdad. Maar als deze uitspraken van de raad afdoende zijn, kan moeilijk worden gesteld dat *de raad* in gebreke is gebleven.

Die laatste opmerking sloeg dan ook meer op de uitkomst van het pokerspel waaraan de president zich tegen het uitdrukkelijke advies van enkelen van zijn belangrijkste adviseurs gewaagd had. Vice-president Cheney, minister van defensie Rumsfeld, onderminister Wolfowitz en *free lance*-raadgever Perle hadden Bush vorige zomer bezworen niet 'naar de VN' te gaan. De raadsresoluties uit het verleden en het aantoonbare feit dat Saddam zich aan die uitspraken niets gelegen had laten liggen (*non-compliance*) vormden

volgens deze mannen voldoende fundament voor 'regime change', voor verwijdering van Saddam uit de macht, zo nodig met militaire middelen. Een nieuwe gang naar de VN zou notoire dwarsliggers als Fransen, Russen en Chinezen de gelegenheid bieden de Amerikanen een stok tussen de benen te steken.

En zo gebeurde ook. Na wekenlange onderhandelingen in de Veiligheidsraad stelde resolutie 1441 weliswaar Irak voor de zoveelste keer in gebreke, maar een finale afrekening werd tot nader order opgeschort. Eerst kreeg Saddam nog een kans om, onder het toezien van internationale inspecteurs, tot inkeer te komen. Vervolgens brak de chaos uit: de tussentijdse rapporten van de inspecteurs waren van het enerzijds, anderzijdsgehalte. De Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en Spanje stelden op grond daarvan vast dat Saddam niet voor verbetering vatbaar was en dat nu (indachtig de herhaaldelijk aangekondigde 'serious consequences') gewapend moest worden ingegrepen. Frankrijk, Rusland, China en Duitsland zagen daarentegen vooruitgang en wensten de inspecteurs meer tijd en mogelijkheden te verstrekken. De andere acht raadsleden raakten gemengd tussen deze uiteindelijk onwrikbare standpunten.

Een tijdlang zwaaide de oorlogspartij met een nieuwe resolutie, die alsnog het (extra) mandaat voor een invasie moest verlenen, maar toen duidelijk werd dat die resolutie kansloos was, keerde men terug naar het eerdere uitgangspunt dat zo'n resolutie ook eigenlijk helemaal niet nodig was. Zo is de gang naar de Veiligheidsraad een vruchteloze exercitie geworden,

met als negatief resultaat dat oude en vertrouwde bondgenoten uiteen zijn gedreven. Overheersend is de bittere nasmaak dat de Amerikaanse regering, hoewel zij zegt haar handelen op VN-uitspraken te baseren, zo'n uitspraak uit de weg is gegaan toen die haar niet aanstond. Anders gezegd, Bush kan zich niet op de raad beroepen en tegelijkertijd vaststellen dat de raad in gebreke is gebleven.

Het débâcle in de Veiligheidsraad was het gevolg van het Amerikaanse dilemma: enerzijds de overtuiging dat Saddam een gevaar voor de wereld betekende en dat er voldoende rechtsgrond was om hem uit te schakelen, aan de andere kant de overweging dat voor een gewapend optreden in binnen- en buitenland zoveel mogelijk steun moest worden geworven. Zo had tenslotte Bush sr. in de herfst en winter van 1990 zijn coalitie gesmeed voor de bevrijding van Koeweit. Hoewel de haviken onder de presidentiële adviseurs van mening waren dat Amerika het ditmaal zonder een hernieuwd internationaal mandaat afkon, besloot Bush het voorbeeld van zijn vader te volgen en minister van buitenlandse zaken Powell naar de VN te sturen. Wel stelde de president zelf in zijn rede voor de Algemene Vergadering van september vorig jaar scherpe grenzen aan wat in de Volkerenorganisatie mogelijk zou zijn. Zouden de VN uiteindelijk niet tegen Saddam optreden, dan waren zij 'irrelevant' geworden. Sinds Bush echter verklaart ondanks alles namens de VN oorlog te voeren, kan niet worden volgehouden dat de Volkerenorganisatie nu irrelevant is.

Zo bezien had Kenneth Pollack het gemakkelijker dan de president. In *The Threatening Storm* bepleit de auteur zonder mitsen en maren het Amerikaanse leger Irak in te sturen om Saddam uit te schakelen. Op het moment van schrijven, na de elfde september en de oorlog in Afghanistan, maar nog vóór een operatie tegen Saddam op de dagelijkse agenda van de Amerikaanse regering terecht kwam, waren alle opties open. Pollacks boek is in Amerika gehuldigd als het meest excellente pleidooi ten gunste van een invasie. De keuzen die de auteur maakt, vormen daarom ideale ijkpunten voor zowel de aanloop naar als het verloop van de oorlog tegen Irak.

Pollack is een beroeps. Hij werkte in de CIA en in de Nationale Veiligheidsraad voor de regeringen van respectievelijk Reagan, Bush sr. en Clinton. De politieke afstand die hem scheidt van de haviken rondom Bush jr. maakte zijn geschrift tot een alibi voor al die Amerikanen die wél met Saddam wilden afrekenen, maar zich niet zonder meer met het unilateralisme van de Bushies wensten te verenigen. Pollack pleitte voor de vorming van een zo breed mogelijke internationale coalitie ter ondersteuning van een invasie en verkondigde tegelijkertijd de stelling dat een nieuw mandaat van de VN niet noodzakelijk was. Hoewel hij

op die manier het dilemma ontliiep waarin Bush verstrikt raakte, getuigt die combinatie van standpunten toch van weinig benul van de internationale verhoudingen. Misschien dat dit laatste de verkoop van zijn boek op de Amerikaanse markt nog heeft bevorderd.

Tunneldenken

Hoe deskundig Pollacks militaire analyses en hoe onderbouwd zijn conclusies ook mogen zijn, zijn gedachtengang is een voorbeeld van het tunneldenken dat meer en meer de Amerikaanse politiek en de Amerikaanse media is gaan overheersen. Toen Saddam in de zomer van 1991 zijn elitedivisies naar de grens met Koeweit verlegde, werd dat onmiddellijk opgemerkt door Amerikaanse verkenningssatellieten. In de CIA was het slechts een klein groepje dat hier acht op sloeg. Tot dit team behoorde Pollack. Maar de klokken die de teamleden luidden, werden niet gehoord. Pollacks waarschuwend rapport bereikte het hoogste regeringsniveau uiteindelijk op de dag dat Irakese troepen Koeweit binnentrokken.

Die ervaring heeft Pollacks verdere loopbaan bepaald. De uitschakeling van Saddam is de leidraad van zijn denken geworden. Hij erkent dit waar hij de gangmakers in Amerika's buitenlandse politiek in drie groepen verdeelt: de duiven, de haviken en de superhaviken (zeg maar: de unilateralisten). Interessant is hoe hij de duiven karakteriseert. Zij waren volgens de auteur zeker geen *appeasers*; integendeel, zij wensten, zoals de haviken, de verwijdering van Saddam. Maar dat was niet hun eerste prioriteit. Zij lieten zich afleiden door zaken als de plaats van Europa, Rusland, China en India in een nieuwe wereldorde en waren vooral geïnteresseerd in de economische verhoudingen in die orde, ook wel globalisering genoemd. (Het is niet moeilijk in de duiven president Clinton te herkennen en diens internationale team, in het bijzonder het team van Clintons eerste ambtstermijn.)

Het klinkt als een omkering van wat altijd de normale volgorde is geweest (eerst de wereldproblemen, dan de regionale), maar Pollacks prioriteitenlijstje komt naadloos overeen met dat van de regering-Bush. De kwestie-Irak overschaduwde immers inmiddels alle andere internationale thema's. Overigens ging Pollack nog een stap verder. Vaak is de afgelopen maanden gewaarschuwd dat een oorlog tegen Irak niet de aandacht mag afleiden van 'de oorlog tegen het internationale terrorisme'. Pollack vreesde voor het omgekeerde. Saddam gaat bij hem vóór Osama bin-Laden. Intussen is ook voor zijn vrees geen grond meer.

Voor een groot deel is *The Threatening Storm* al niet meer actueel. Pollack spant zich in tegen scenario's te waarschuwen die niet meer aan de orde zijn. Zo verzet hij zich tegen een herstel van de internatio-

nale inspectie 'omdat Saddam die inspectie toch opnieuw zal saboteren en niet tot volledige ontwapening zal overgaan'. Daarover zijn de meningen inmiddels dus verdeeld geraakt, maar voor de verdere gang van zaken heeft het allemaal geen betekenis meer. Ook waarschuwt hij tegen wat hij de Afghaanse oplossing noemt, de gedachte dat, zoals in Afghanistan, een combinatie van Amerikaanse luchtaanvallen en operaties van het binnenlandse verzet ook in Irak succesvol zou zijn. Er is in regeringskringen een tijdlang geflirt met de idee van een herhaling van 'de Afghaanse aanpak', vooral door mannen als Rumsfeld en Perle, maar uiteindelijk is gekozen voor de inzet van een Amerikaanse overmacht, geheel volgens het scenario van de schrijver.

Hoewel dus in praktische zin enigszins achterhaald, blijft Pollacks boek interessant voor lezers die zich willen verdiepen in Amerika's Irakpolitiek sinds, zeg maar, het uitbreken van de eerste Golfoorlog tegen Iran. Wellicht tegen de bedoeling van de schrijver in komt Saddam naar voren als een berekenend politicus en niet als de waanzinnige waarvoor hij vaak wordt gehouden. Bovendien, hij blijkt in deze sage niet de enige politicus te zijn wiens berekeningen niet uitkwamen.

Powells klop op de deur

Waar Pollacks verslag vanuit de binnenkamers van de Amerikaanse politiek ophoudt, gaat Woodward verder. Maar de methode die hij hanteert is anders. Pollack is *insider* en analytisch. Woodward is een journalist die toegang heeft tot hoofdrolspelers, maar zich doorgaans in zijn verslagen beperkt tot wat zij te zeggen hebben en zich op die manier volgens zijn critici spreekbuis maakt van zijn gesprekspartners. Wie het gevoel wil krijgen op de eerste rij te zitten, leze *Bush in Oorlog*. Een groot deel van dit boek gaat over de oorlog in Afghanistan en het gevaar van het internationale terrorisme. Maar wanneer men eenmaal aangekomen is bij Saddam, blijkt ook in dit geschrift het Amerikaanse dilemma. Zo beschrijft Woodward hoe minister Powell in de loop van vorig jaar zich zorgen begon te maken over de geregelde ontmoetingen van ambtgenoot van defensie Rumsfeld met de president, buiten het normale kabinetsberaad om. Het was essentieel, schrijft Woodward, de president af en toe onder vier ogen te kunnen spreken, en zo'n relatie had Powell nog niet opgebouwd.

De zet die Powell nodig had om in actie te komen, kwam begin augustus van Brent Scowcroft, de voormalige veiligheidsadviseur van Bush sr. Scowcroft verklaarde tijdens een tv-optreden dat een aanval op Irak het hele Midden-Oosten 'in een heksenketel' zou kunnen veranderen en daarmee de genadeslag kon bete-

kenen voor de strijd tegen het terrorisme. Ongezouten woorden, schrijft Woodward, maar Powell was het er in essentie mee eens. De bewindsman klopte aan bij presidentieel adviseur Rice en vroeg om een onderhoud.

Op de avond van vijf augustus leende de president hem zijn oor. Uit Woodward's weergave blijkt dat Powell zo ongeveer alle bezwaren tegen een inval in Irak opsomde die het afgelopen driekwart jaar door een keur van dissidenten en critici zijn herhaald. De auteur vat het optreden als volgt samen: Powells betoog was een combinatie van analyse en emotie, waarin zijn 35-jarige ervaring als militair, als voormalig presidentieel veiligheidsadviseur en nu als chef van de diplomatie meesprak. De president leek geboeid te luisteren, stelde vragen, maar hij bood niet veel weerwerk. De bijeenkomst duurde twee uur, wat voor Bush uitzonderlijk was.

Tot slot had Powell bij Bush gepleit voor het verwerven van internationale steun voor enige actie die Amerika zou willen ondernemen. De geschiedenis sindsdien leert dat Powell daartoe de gelegenheid kreeg, maar niet slaagde op de termen van de president. Wie de afgelopen maanden Powells optreden in de Veiligheidsraad heeft gevolgd, zal niet de man herkennen uit dit hoofdstuk van *Bush in Oorlog*. En nog minder de man die op grond van zijn faam uit de vorige Golfoorlog een tijdlang werd gezien als een kansrijke kandidaat voor het hoogste ambt.

Noodzaak van bondgenootschappen

Het Amerikaanse dilemma is geen probleem voor Kupchan. Zoals de titel van zijn boek aangeeft heeft Amerika geen keus, maar wordt er voor het land gekozen. De onvermijdelijke opkomst van het verenigd Europa en van Oost-Azië zal een einde maken aan de 'unipolar moment', aan de korte periode waarin de Verenigde Staten het als enige supermogendheid voor het zeggen hebben. Hoogstens kan Amerika de scherpste kanten van de komende multipolariteit afschaven door zich van nu af aan zo coöperatief mogelijk op te stellen. *The End of the American Era* is dan ook één lange kritiek op de machtige isolationistische en unilateralistische stromingen in de hedendaagse Amerikaanse politiek.

Des te meer zullen Amerikaanse regeringen zich moeten inspannen om hun bondgenootschappen overeind te houden, meent Kupchan, omdat de nieuwe machtspolen zich niet automatisch vredelievend tegenover Amerika zullen opstellen. Kupchan verwacht dat de verbreiding van de democratie in de komende jaren zal doorzetten, maar met als verontwaardigend gevolg dat de grote mogendheden in de wereld nauwelijks meer geconfronteerd zullen worden

met niet-democratieën waarop zij hun nationale ambities kunnen richten. De logica van het nationalistische rechtvaardigt de veronderstelling dat deze democratieën dan zullen wedijveren met elkaar. De vele geleerden en politici die zo overtuigd de stelling hebben verdedigd dat democratieën geen oorlog met elkaar voeren, zullen bedrogen kunnen uitkomen, voorspelt de schrijver. Speciaal Europa zou een nieuw en ambitieus soort pan-Europees nationalisme goed kunnen gebruiken om zijn eenheid gestalte te geven.

Op grond van wat zich de afgelopen maanden in de VN-Veiligheidsraad heeft afgespeeld, kan in ieder geval worden geconcludeerd dat democratieën met elkaar ferm ruzie kunnen maken, tot over de grens van vijandigheid heen. Van een opbloeiend Europees nationalisme is in die hectische periode overigens nog niets gebleken.

Kupchan heeft voor een ietwat moeizame constructie gekozen. Hij heeft niet alleen een essay willen schrijven over de voorwaarden waaraan een toekomstige Amerikaanse wereldpolitiek zou moeten voldoen, hij heeft ook willen afrekenen met de voornaamste auteurs van het afgelopen decennium die hetzelfde hebben nagestreefd, maar tot andere conclusies kwamen. Dat levert vele bladzijden op gevuld met polemieken met Francis Fukuyama (het einde van de geschiedenis), John Mearsheimer (heimwee naar de Koude Oorlog), Samuel Huntington (de botsing tussen de beschavingen; 'the rest against the West'), Paul Kennedy ('imperial overstretch'), Robert Kaplan (de naderende anarchie) en Thomas Friedman (de globalisering als onvermijdelijkheid). Voor de geïnteresseerde in contemporaine cultuurgeschiedenis levert deze polemieken wellicht stof tot overpeinzing, maar de ontwikkeling van Kupchans eigen these wordt erdoor vertraagd. Zo ook door zijn voortdurend teruggrijpen naar wat hij veronderstelt historische ijkpunten voor zijn theorie te zijn. Maar de auteur voldoet, evenals de schrijvers die hij tegensprekt, tenminste aan de eis van de markt dat een provocerende stelling moet worden betrokken, al was het maar om de algemene aandacht te trekken.

In zekere zin is *The End* te vroeg geschreven. Dat is onvermijdelijk het lot van een geschrift dat de presentie heeft op de ontwikkelingen in de wereld vooruit te lopen. Kupchan schrijft intussen behartigenswaardige dingen over de volwassenwording van het verenigd Europa. Zijn oproep aan Amerika's leiders om zich daarover nu eens niet langer zorgen te maken maar haar uit volle overtuiging te bevorderen, klinkt in deze barre tijden als een stem vanuit een ander universum. Maar juist nu dringt zich ook de vraag op of dergelijke bespiegelingen nog in overeenstemming zijn met de werkelijkheid.

Akkoord, de Europese Unie kan een positieve rol spelen op de Balkan. De Atlantische en Europese bondgenootschappen hebben een vreedzame opheffing van de Duitse deling mogelijk gemaakt en staan klaar om Oost-Europa in hun kring op te nemen. De historische Turks-Griekse vijandschap bleef beheersbaar. De betrekkingen met Rusland worden genormaliseerd, zij het dat Kupchans ideeën over een 'aanhechting' van dat land aan de EU voor nadere uitleg in aanmerking komen. Nostalgisch denkt de auteur terug aan de rol van tsaristisch Rusland in het Concert van Europa, de poging in het na-napoleontische tijdperk om op het continent een vorm van collectieve veiligheid te handhaven. Maar wat dit alles betekent voor het hier en nu, blijft vaag.

Intussen, de gang van zaken in de wereld heeft zo zijn bizarre trekjes. Pollack vertelt hoe midden jaren negentig in Noord-Irak Koerdische facties met elkaar slaags raakten. Hun geschil ging over de verdeling van de heffing die zij legden op de smokkel tussen Bagdad en Turkije waarmee de sancties van de VN werden ontdoken. Toen Amerika bemiddeling weigerde, klopten deze groeperingen, de een na de ander, aan bij hun grote vijand in Bagdad om militaire steun tegen de ander te verkrijgen.

Ook Kupchan heeft zo'n verhaal. In de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog was de groeiende Duitse handelsvloot verzekerd bij Lloyds in Londen, schepen waarop een paar jaar later de Royal Navy jacht zou maken. (Economische verstrengeling voorkomt geen oorlog, waarschuwt de auteur met dit voorbeeld.) Ten overvloede: Franse Exocet-raketten van de Argentijnse luchtmacht torpedeerden Britse schepen tijdens de Falklandoorlog.

Het is verstandig om bij de analyse van het verschijnsel oorlog en vrede ook dergelijke vreemde uitwassen van de werkelijkheid in de overwegingen te betrekken. Al was het maar wegens de noodzakelijke nuance.

Over de auteur

J.H. SAMPIEMON is commentator van *NRC Handelsblad*.

Koerden en territoriumpolitiek: een explosief mengsel

BERNARD ARIS

NOORD-IRAK – OFTEWEL IRAAKS KOERDISTAN – was in ieder geval tot eind maart het minst belichte aspect van de ‘Derde Golfoorlog’.¹ En tegelijk is het het onderdeel van de Golfoorlog waar de Amerikanen en de rest van de buitenwereld het eerst de regie kwijtraakten, en waar – wat Thomas Friedman de ‘Hama Rules’ noemde (de feitelijke spelregels van de Arabische, Oriëntaalse wereld: een onoverzichtelijk mengsel van diepe gevoelens van *clan*-trouw, streven naar nationale zelfbeschikking en dictatoriale meervolkenregimes) – zodoende vrij spel kregen. Het is het enige niet-Arabische deel van Irak; het deelt met Turkije en Iran een grote Koerdische populatie (maar daarnaast een bont scala van minderheden); het is belangrijk voor iedere denkbare natie-staat door zijn aardoliereserves; het was het toneel van een beperkt Koerdisch experiment met democratie vanaf 1991; en het is een ver land waar Nederlanders (en Belgen) weinig van weten.

Wie zich in de geschiedenis van Irak, respectievelijk van het (woongebied van het) Koerdische volk verdiept, kon van te voren voorspellen dat dit het moeilijkste, lichtst ontvlambare onderdeel van iedere Derde Golfoorlog (met of zonder VN-mandaat) zou worden. Het is dan ook niet toevallig dat de BBC tv haar serieuze ster-hoofddirecteur buitenland John Simpson (bekend van de bevrijding van Kabul en zijn poging

Pim Fortuyn te interviewen) juist hier gestationeerd heeft, terwijl Christane Amanpour van CNN (zijn directe tegenhanger in Amerikaanse media) daarentegen vanuit Koeweit de Amerikaanse opmars zou dienen toe te juichen. Het is de uitdrukkelijke bedoeling van deze uiterst leesbare bundel grondige artikelen door Nederlandse en Belgische auteurs om het Nederlandse publiek kennis te laten maken met deze regio, met zijn bewogen geschiedenis vanaf de stichting van Irak als Brits mandaatgebied, en met de binnenlandse (Koerdische, Irakese), resp. buitenlandse actoren (Turkije, Iran, het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Naties) die een hoofdrol hebben gespeeld bij het ontstaan van dit meerlontige kruisvat.

Zoals zo vaak in de Arabische wereld spelen in de Koerdische gemeenschap bloedverwantschap en de traditionele *clan*- en/of stamhiërarchie een grote rol. Maar daarnaast speelt er een *talenkwestie*, zoals de Leuvense taalkundige Bert Cornillie in een uiterst interessante bijdrage aan deze mede door hem geredigeerde bundel uitlegt. De Turkse Koerden en de Koerden die langs de Iraaks-Turkse en Syrisch-Turkse grens wonen, spreken het *Koermandji*; de

Bert Cornillie & Hans Declercq (red.): *In de schaduw van Saddam. Het Koerdische experiment in Irak.*

Amsterdam/Leuven: Bulaaq/Van Halewyck, 2003; 288 blz.; € 23,50; ISBN: 90-5460-087-X

Grote Zab, een zijrivier van de Tigris, vormt in Irak de taalgrens. Ten zuidoosten van de Grote Zab, dat wil zeggen in het grootste deel van het Iraaks-Koerdische gebied (en een groot stuk van het Irans-Koerdische gebied) spreken de Koerden het *Sorani*. Waar het Koermandji zowel in het westerse als het Arabische schrift geschreven wordt, bestaan er van het Sorani alleen geschriften in Arabische letters.

Naast de verschillen in taal (de twee groepen verstaan elkaar slecht, hoewel velen wel een passieve kennis van de ‘andere’ taal hebben) zijn de *clan- en stamverbanden* erg belangrijk. Dat is vooral het geval bij de *Barzani's*, aanhangers van een ‘vrij fundamentalistische’ tak van de Soefi-islam; dit stelt Paul van den Bavière in zijn stuk over de tegenstellingen tussen de twee dominante Iraaks-Koerdische partijen: de in 1946 door Mollah Mustafa Barzani opgerichte KDP en de daarvan afgescheiden in 1975 gestichte PUK van de *Talabani's*. Tegenover de als ‘conservatief, dorps, feodaal en tribaal’ omschreven Barzani's, die vanaf het begin de KDP geleid hebben, staat

de PUK onder de zich als linkse denker profilerende Jalal Talabani (wiens clan tot een andere Soefi-sekte behoort); tot 1989 was hij een adept van het sovjetcommunisme, sindsdien is hij ondervoorzitter van de Socialistische Internationale. In het KDP-gebied wordt voornamelijk Koermandji gesproken; in PUK-gebied meer het Sorani. Beide kampen hebben, naar gelang hun dat beter uitkwam, óf met elkaar samen-gewerkt, óf elkaar bestreden, waar-bij ze steun zochten bij de staats-hoofden van Irak, resp. Iran; maar ook toen ze in de jaren '60 en '70 samen in de KDP-leiding zaten, waren er al spanningen en tegenstel-lingen tussen de Barzani's en Talaba-ni's.

Om het nog ingewikkelder te maken zijn er ook Koerdische *clans* en stammen die zich (tijdelijk of blijvend) aan de invloed van KDP en PUK onttrokken hebben; zij wor-den wel de *jasj* (ezelsveulens) genoemd, omdat ze zich voor het karretje van het Iraakse *Baa'th-regi-me* lieten spannen. Het onderschei-den van Koerdische stammen en *clans* is belangrijk, omdat ze ieder hun eigen stad of groep dorpen als bolwerk hebben; maar in de loop van de roerige Koerdische en Iraak-se geschiedenis zijn leden van vele stammen en *clans* bij elkaar in de grote steden komen te wonen; Sad-dam kon in Bagdad wonende stam-of *clan*leden als *gijzelaar* gebruiken tegen opstandelingen elders. Toch werd het in dubbel opzicht van groot belang geacht toen medio maart jl. (toen de bundel al gedrukt was) de leider van de belangrijkste 'jasj', Jawad Harki, naar de KDP overliep (waar een ander deel van de *Harki-stam* altijd trouw aan was gebleven). Niet alleen was hij tot voor kort hoofd van de grootste pro-Saddam-*clan*, deze had ook het olie-centrum Mosoel als bolwerk. Door Jawads overlopen heeft de KDP ineens goede contacten met de

bevolking van Mosoel, waardoor ze het de Iraqi's die er nu zitten, en eventueel de Turken (als ze Mosul zouden bezetten), erg moeilijk kun-nen maken. Want hoewel sommige Harki's nu, eind maart, nog formeel aan *Saddams zijde* staan, verzekert PDK-hoofd Mahmud Harki dat Har-ki's niet op elkaar schieten: 'Je bent primair Harki, dan pas Koerd, en dan volgt de rest', zoals welk politiek kamp je gekozen hebt. Ook de lei-der van een andere 'jasj', Omar Sur-chi, heeft contact gezocht met Bar-zani voor een verzoening.² De tegen-stellingen tussen grote stammen als de Barzani's, Talabani's en Harki's, respectievelijk die tussen *clans* bin-nen een stam als de Harki's, maken van Iraks Koerdistan een even grote lappendeken van concurrerende actoren als Afghanistan; geen geruststellend vooruitzicht voor bui-tenlandse 'inmengers' als Turkije en de Verenigde Staten.

Een ongebruikelijke bijdrage is die van Saar Roosen. Het ongebrui-kelijke zit 'm niet in haar onder-werp: aspecten van de vluchtelin-genstromen uit Iraaks Koerdistan (waarheen, is het een *brain drain*, wat is het Europese opvangbeleid?) vanaf de jaren '70, maar in het feit dat ze zelf binnen de Nederlandse IND op de 'landdesk Midden Oos-ten' vooral de dossiers van Iraakse Koerden behandelt. Ze verwacht dat een Amerikaanse inval hier (en een eventuele Turkse inmenging) tot grote vluchtelingenstromen zal lei-den; zolang de omliggende landen, de EU en eventuele andere actoren (Verenigde Staten, VN, enz.) niets aan de structurele oorzaken in Iraks Koerdistan doen, zal volgens haar verwachting de stroom naar bijvoor-beeld Nederland aanhouden. Des te meer reden om dit boek te lezen, en op de BBC (bijv. via *Newsnight* op BBC2) de verslagen van John Simp-son c.s. te volgen. Naarmate de ont-wikkelingen in de oorlog in Irak zich in de tweede helft van maart

steeds geprononceerder voortzetten en zich begin april steeds duidelij-ker een noordelijk front aftekende, bewees dit boek steeds meer zijn nut als informatiebron over een zeldzaam complexe, al eeuwen om-streden en door vele volken bewoonde of begeerde regio.

Toen in 1919-1920 Irak werd gevormd als Brits mandaatgebied namens de Volkenbond, heeft Lon-den zijn uiterste best moeten doen te voorkomen dat Turkije de Koerdi-sche 'provincie Mosul' annexeerde; nu geldt hetzelfde voor niet alleen de Britten en de Amerikanen, maar voor de gehele wereldgemeenschap en dus ook de Veiligheidsraad. En naast een nieuwe Irakese regering en Turkije kunnen er meer kapers op de kust zijn.

Noten

- 1 De Eerste Golfoorlog was die tussen Irak en Iran (1980-1988); de Tweede Golfoor-log was de bevrijdingsoorlog van Koe-weit (1991).
- 2 Zie hierover *Algemeen Dagblad*, 22 maart 2003; *Financial Times*, 16 maart 2003.

DRS B. ARIS is historicus en studeert politicologie. Hij is als medewerker documentatie verbonden aan de Tweede-Kamerfractie van D66.

Extremisten aller landen

MATTHIAS HEISE

Het hier besproken jaarboek verschijnt alweer voor de veertiende keer. De doelstelling van de reeks is hoofdzakelijk de analyse van het politiek extremisme ter linker- en rechterzijde in Duitsland. De redacteurs leggen het accent op het vaststellen van wezenlijke kenmerken van het extremisme in het bijzonder, met in dit kader aandacht voor het politiek systeem van de Bondsrepubliek in het algemeen. Zij doen samen met vele gerenommeerde collega's een poging tot onderzoek van aantasting van de grondwettelijke orde van de zijde van zowel de linker- als de rechtermarge van het politieke spectrum. Volgens de *website* van het jaarboek beschouwt men zich tegelijkertijd als discussiepodium, naslagwerk en wegwijzer. De rubrieken analyses; data, documenten, dossiers; en literatuur belichten de belangrijkste actuele ontwikkelingen en onderzoeksproblemen van het Duitse extremisme en zijn internationale vertakkingen. De als eerste bijdragen gepresenteerde analyses nemen de belangrijkste plaats in.

De constitutioneel-democratische staten zien zich thans mondiaal geconfronteerd met een groot aantal dictatoriale regimes. Naast de binnen liberale democratieën actieve extremistische krachten en stromingen blijkt daaruit dat beginselen als mensenrechten, tolerantie en politiek pluralisme elders in de wereld bepaald niet onaangevochten zijn. Daarom is deze jaargang ook aan een nieuw internationaal probleem gewijd: het islamitisch fundamentalisme.

Sinds de Franse revolutie is de indeling van het politieke spectrum met behulp van de links-rechtsmeetlat algemeen bekend. Op basis van die politieke cartografie behoren de extreemste radicale groeperingen

tot de periferie van de politieke kaart. Wat ze gemeenschappelijk hebben is allereerst de afwijzing van de bestaande democratische orde. Toch blijft bij nadere beschouwing de links-rechtspolariteit zichtbaar. Het *linkse radicalisme* heeft basisdemocratie in zijn vaandel staan en verwaarloost de betekenis van instituties en waarborgen die de rechtsstaat biedt. Het heeft een internationalistische pretentie en streeft naar afbraak van de kapitalistische maatschappelijke orde. Dat belichaamt de totalitaire verleiding die ervan uitgaat. De *radicaal-rechtse stroming* wijst zowel de parlementaire democratie af als alle andere regeringsvormen die berusten op verkiezingen en op de verantwoording die de gekozenen tegenover de kiezers moeten afleggen. Deze stroming gaat naar zijn aard van de totalitaire doorras of natie gestichte eenheid van heersenden en geregeerden uit.

Jesse en Backes concluderen dat bij het betrekken van het islamisme in de links-rechtspolariteit van het politiek extremisme in westelijke democratieën zich onvermoede problemen voordoen. Want met het islamitisch fundamentalisme treedt een nieuwe variant van het extremisme naar voren, die zowel de pluralistische democratie – in het bijzonder de scheiding van kerk en staat – afwijst, als internationalistisch tot bekering van de wereld tot de islam oproept. Voor dat doel kan te allen tijde geweld als legitiem middel worden ingezet. Het religieus-totalitair karakter van deze stroming valt absoluut niet te ontkennen, terwijl de plaatsbepaling ervan het onderzoek naar extremisme met onverwachte uitdagingen confron-

Uwe Backes & Eckhard Jesse (red.): *Jahrbuch Extremismus und Demokratie*, 14de jrg (2002). Baden-Baden: Nomos, 2003; 464 blz.; € 39,- ; ISBN: 3-7890-8254-6

teert. Wat het islamitisch fundamentalisme in ieder geval met de traditionele vormen van extremistische wereldbeschouwing gemeen heeft, is het geprononceerde vijandbeeld.

Zo'n gemeenschappelijk aspect is de afkeer van elke vorm van amerikanisme en de 'American way of life'. De Verenigde Staten staan in de optiek van het islamisme symbool voor de oorsprong van heel het imperialistisch-egoïstische denken. Daaruit vloeit afkeer voort van de 'decadentie van het Westen', terwijl in de islamistische visie mensenrechten, 'de verscheidenheid aan interesses, meningen, overtuigingen en levensstijlen niet als culturele rijkdom wordt beschouwd, maar slechts als afdwaling van het juiste pad zoals de islamisten dat opvatten' (blz. 26). 'Het islamisme kan samen met andere vormen van religieus fundamentalisme als een autonome variant van het politiek extremisme worden opgevat', aldus het eindoordeel van de auteurs.

Aan Basam Tibi, islamdeskundige en politicoloog aan de universiteiten van Göttingen en Harvard, bovendien zelf moslim, danken wij het inzicht dat het islamisme, de politieke islam, niet alleen scherp moet worden onderscheiden van de islam als godsdienst, maar ook als een gevaarlijk verschijnsel moet worden ontmaskerd, daar degenen die deze stroming prediken de klassieke religieuze interpretatie van de *jihad* als 'krachtsinspanning' in een politiek strijdbegrip vertalen, dat de bereidheid geweld te gebruiken aanduidt.

Indien men het onder de

gezichtshoek van de mondiale migratiestromen bekijkt, leidt het islamisme via zijn dubbele strategie van gebruik maken van verdraagzaamheid en pseudo-legitimering door de klassieke *jihad*-opvatting tot bedreiging van de wereldvrede. Volgens Basam Tibi wordt de betekenis van godsdienst als wereldpolitieke factor dan ook onderschat. Ook stelt hij: 'Mohammed Atta en zijn wapenbroeders zouden hun fundamentele opvattingen ook zonder het verschijnsel van de globalisering gekoesterd hebben; ze verwoorden de terugkeer van de godsdienst onder condities van de politisering ervan.' (blz. 32) De islam richt zich derhalve niet tegen de globalisering; deze interpretatie zou typisch zijn voor het Europese denken in termen van links en rechts. De 'neo-jihad' (blz. 36) illustreert de sluipende islamisering van de wereld, die als reactie op het democratiseringsstreven van westelijke, vooral Amerikaanse 'zendelingen' dient te worden begrepen en in zeker opzicht aan Huntingtons paradigma van de botsing van beschavingen doet denken. Tibi waarschuwt de lezers het jihadisme niet als tijdelijk fenomeen te miskennen, daar het zich bepaald niet in een fase van verval bevindt (blz. 41).

Terwijl de gevaren die van het recent versterkte islamisme uitgaan uitvoerig worden belicht, wijdt Wilfried von Bredow zich in zijn analyse van de paria's in de wereld van staten aan het begrip en de Amerikaanse houding tegenover de zogenaamde schurkenstaten (*rogue states*) zelf, waarvoor de beknopte samenvatting geldt: 'A handy label, but a lousy policy' (blz. 51) ('een handig etiket, maar een waardeloos beleid'). Hij maakt duidelijk hoe vaag de term zelf en de desbetreffende criteria in de Amerikaanse buitenlandse politiek worden gehanteerd. De term bekroont de beoogde isoleringspolitiek ten opzichte van diverse *rogue states* niet met succes, terwijl het begrip of het beleid dat

het belichaamt evenmin een daartegenover groeiende scepsis ten opzichte van Amerika in zich hervormende staten – zoals Iran – kan verhinderen. Bovendien leiden de 'conceptuele vaagheid en inconsistentie' (blz. 49) van de hantering van het begrip en zijn criteria tot voorbijgaan aan de relevante vraag waarom Rusland en China niet ook tot de schurkenstaten moeten worden gerekend, hoewel ze de onderdrukking van delen van de eigen bevolking bevorderen en hun politiek af en toe duidelijk anti-amerikaans georiënteerd is. De conclusie ligt voor de hand dat politiek-economische omvang en het internationale gewicht van staten politiek opportunisme in de hand werken, terwijl theoretisch-analytische factoren bij de definitie van schurkenstaten toch een fundamentele rol zouden moeten spelen. Met vooruitziende blik onderzoekt von Bredow hier dubbele standaarden zoals deze vandaag de dag in de Amerikaanse buitenlandse politiek gehanteerd worden.

Kritiek op de Verenigde Staten wordt allereerst duidelijk waar in de Amerikaanse buitenlandse politiek kortzichtige uitsluiting een beleid van permanent zoeken naar bindingsmogelijkheden vervangt. Het internationale terrorisme is moeilijker te lokaliseren dan een traditionele vijand. Maar: 'Ondanks alle territoriale ongebondenheid van terroristische groepen zijn ze uiteindelijk toch afhankelijk van woonplekken, schuilplaatsen, trainingscentra (...). Kortom, zonder de bescherming van enig staatsgezag redden ze het niet.' (blz. 56-57) De staten die hun de hand boven het hoofd houden, worden echter maar al te gauw tot de 'As van het Kwaad' gerekend, zonder dat men eerst tot een diepgaande analyse van het hoe en waarom komt, laat staan dat men een ondubbelzinnige definitie van het begrip terrorisme presenteert, aldus von Bredow. Wil men echter een internationale orde verwezenlijken

die niet met geweld en onderdrukking gepaard gaat, dan is een grotere multilaterale binding van de schurkenstaten noodzakelijk. Men vermindert hun aantal stapsgewijs doordat men voorzichtig invloed probeert uit te oefenen op de binnenlandse politiek van aangetaste staten. 'Aan dit inzicht, waarop de buitenlandse politiek van staten als Canada en Duitsland georiënteerd is, zullen zich op den duur ook de Verenigde Staten niet kunnen onttrekken', aldus von Bredows conclusie (blz. 59). Tegen de achtergrond van de internationale meningsverschillen over een unilaterale of multilaterale aanpak in de crisis rond Irak is dit opstel steeds nieuwsgieriger makende leesstof.

Na de excursies naar de buitenlandse politiek en het internationale terrorisme bezint het jaarboek zich in het laatste analytisch opstel op een toetsing van het begrip extremisme aan de hand van de twee binnenlands-politiek meest radicale tegenstanders van de Duitse democratie, de REP (*Republikaner*) en de PDS. De veranderingen op het politieke toneel zijn van grote betekenis. Harald Bergsdorf schetst nauwgezet de standpunten van beide partijen met betrekking tot hun gemeenschappelijk vijandbeeld, namelijk de democratie, maar ook waar hun vijandbeelden verschillen, namelijk de kapitalisten c.q. de buitenlanders; hun kiezerspotentieel; en hun aanwezigheid in de media, evenals hun historische bronnen en vertakkingen. Duidelijk blijkt hoe beide kampen een overdreven nivellerend paradigma en een subtiel, de werkelijkheid vervormend en interpreterend vocabulair hanteren.

Bergsdorf zelf maakt gebruik van dit idioom wanneer hij een PDS-minister ervan beschuldigt zich 'in te nestelen' in de bondsrepublikeinse orde (blz. 72). Rapporten van de binnenlandse veiligheidsdienst (*Bundesamt für Verfassungsschutz*) vormen zijn primaire literatuur, terwijl de auteur niet ingaat op beken-

de analyses van de Duitse politieke cultuur. De vraag waarom de PDS in het bijzonder in Oost-Duitsland op ruime steun kan bogen, herleidt Bergsdorf op een actief reservoir partijleden. Hij draagt daarmee helaas zelf bij aan de vaagheid van het begrip extremisme. Wat de PDS betreft dienen in het algemeen analyses van het Oostduitse verleden die objectief pretenderen te zijn, voorzichtig te worden gehanteerd, omdat ze vaak theoretische concepten gebruiken die niet zonder meer met de werkelijkheid van vóór de *Wende* vallen te rijmen.

Toch illustreert Bergsdorf het gevaar en de dubbelhartigheid van de perifere groepen ter linker- en rechterzijde nauwgezet en uitvoerig, en hij komt tot de conclusie dat deze groepen een permanent proces

te wachten staat waarbij hun betoering wordt doorbroken. Zo heeft de PDS zich in haar laatste partijprogramma bijvoorbeeld openlijk uitgesproken ten gunste van de bestaande parlementaire bondsrepublikeinse orde en streeft zij tegelijkertijd naar verandering ervan met radicale oogmerken. Een negatief standpunt werd ingenomen over de nog steeds ruim toegelaten extremistische tendensgroepen in het bonte netwerk van de partij.

Desalniettemin zorgen het algemene voor het internationale niveau relevante thema, los van de Duitse uitwassen van extremistische stromingen, en de behandeling van het de mondiale veiligheid bedreigende islamisme, ervoor dat dit deel van het jaarboek ook voor geïnteresseerden in internationale betrekkingen

zeer leeswaardig is, wat ook blijkt uit een landenstudie over België (van Dirk Rochtus) en een opstel over de anti-globaliseringsbeweging aan de hand van *attac*. De presentatie van overzichten van de literatuur, afzonderlijke boekbesprekingen (zoals van de bestseller van Gregor Gysi *Ein Blick zurück, ein Schritt nach vorn*) en beknopte signaleringen completeert de inhoud, die zowel voor een eerste introductie als voor verdieping van het centrale thema geschikt is.

MATTHIAS HEISE is student-assistent aan het instituut voor politieke wetenschappen van de Friedrich Schiller Universität van Jena, Thüringen, BRD. Tot voor kort was hij stagiair bij de afdeling Onderzoek van het Instituut Clingendael. (Vertaling uit het Duits door Gerard J. Telkamp.)

De privatisering van de oorlog

ANDRÉ RAS

De traditionele oorlog tussen staten is op zijn retour. De oorlogen in de 18de en 19de eeuw werden voornamelijk gevoerd tussen staten, die er duidelijke politieke doeleinden mee beoogden. Aan deze oorlogen namen uitsluitend door de staat gefinancierde legers deel. De partijen streefden ernaar de oorlog zoveel mogelijk te beperken in tijd en ruimte. Bij voorkeur werd een oorlog geconcentreerd in één beslissende slag, die eindigde met de nederlaag van één der partijen. Het einde van de oorlog werd bekrachtigd met een vredesovereenkomst. De staat had de volledige regie over de oorlogvoering. Deze was ingekaderd in een systeem van regels en definities dat beoogde het geweld aan banden te leggen.

De traditionele Europese Statenoorlog werd systematisch verwoord door Von Clausewitz in zijn *Vom Kriege* (1832). Von Clausewitz gaat uit van een duidelijk onderscheid

tussen een toestand van vrede en van oorlog; begin en einde hiervan waren duidelijk gemarkeerd. Uitsluitend de staat had de bevoegdheid te bepalen wie als vriend en wie als vijand werd beschouwd. Er bestond een duidelijk zichtbaar onderscheid tussen combattanten en niet-combattanten, herkenbaar aan uniform en andere herkenningstekens, alsmede tussen gevechtshandelingen en geweldscriminaliteit.

In de 20ste eeuw is deze traditionele, door staten geleide manier van oorlogvoering geleidelijk aan ondermijnd. Een goede illustratie biedt de Tweede Wereldoorlog. In deze oorlog werd de burgerbevolking betrokken in de gevechtshandelingen en als legitiem doelwit beschouwd voor aanvallen, getuige de vele luchtbombardementen op steden en de parti-

Herfried Münkler: Die neuen Kriege.

Reinbek: Rowohlt Verlag, 2002; 288 blz.; € 19,90; ISBN: 3-498-04487-7

zanenoorlogen in Oost-Europa.

De deregulering van de oorlog heeft zich na de Tweede Wereldoorlog voortgezet door de talloze conflicten in de Derde Wereld. Vooral na de Koude Oorlog hebben in het bijzonder de ontwikkelingslanden de greep op conflicten volledig verloren. Vele ontlukende staten in de Derde Wereld zijn vermazen tussen tribalisme en globalisering. Zij hebben geen geweldsmonopolie kunnen instellen. Vaak zijn het niet-staatelijke partijen die een oorlog voeren, zoals verzetsbewegingen, rebellen, opstandelingen, terroristische groeperingen, criminele organisaties, privélegers en andere ongereguleerde groepen. Met traditionele regels en definities van de statenoorlog

zijn deze conflicten moeilijk te begrijpen. De Israëliische militair-historicus Martin van Creveld heeft als één van de eersten gewezen op de verbreiding van dit soort nieuwe conflicten, die hij 'Low intensity conflicts' (LICs) noemt. LICs zijn een standaardbegrip geworden sinds het verschijnen in 1991 van de klassieker *The Transformation of War*. In dit boek stelt Van Creveld dat de traditionele oorlog tussen staten verdwijnt en dat deze vervangen wordt door ongeregelde conflicten. Dezelfde stelling wordt nu ook verdedigd door Herfried Münkler, hoogleraar politieke theorie aan de Humboldt Universiteit in Berlijn.

Evenals Van Creveld stelt Münkler in zijn recent verschenen boek *Die neuen Kriege* dat de vele ongeregelde oorlogen die in de wereld woeden ons begrip van de oorlog grondig zullen veranderen. Münkler kiest voor de economische invalshoek, niet alleen omdat deze in alle onderzoek tot nu toe is onderbelicht, maar vooral omdat deze een verhelderend licht werpt op de zaak. Economische factoren zijn de oorzaken van het einde van de staatgeleide oorlog en het ontstaan van ongeregelde conflicten, door Münkler aangeduid als 'de nieuwe oorlogen'.

Het verdwijnen van interstatelijke oorlogen verklaart Münkler uit het feit dat de wapens die nodig zijn voor het voeren van een dergelijke oorlog zo duur zijn geworden – niet alleen in de aanschaf, maar vooral ook in het onderhoud – dat hun inzet inmiddels een onaanvaardbaar economisch risico met zich brengt. Bovendien zijn de kosten van de potentiële oorlogsschade zo hoog, dat de bevolking niet bereid is ze op te brengen. In de journalistieke berichtgeving over de vele nieuwe oorlogen wordt vaak gesproken van etnische, religieuze of ideologische conflicten. Deze drie factoren zijn volgens Münkler echter slechts de aanleiding van de conflicten, niet de oorzaak. De oorzaken van de nieuwe oorlogen zijn volgens Herfried

Münkler van economische aard.

Wat het ontstaan en voortduren van nieuwe oorlogen vergemakelijkt, is het grote aanbod van goedkope, lichte handwapens. Zodoende is het ook voor armere en ongetrainde groepen mogelijk gewapend geweld te gebruiken. Hiermee kunnen zij een status en rijkdom vergaren die anders buiten hun bereik zou zijn gebleven. Oorlogvoering wordt hiermee een manier van leven voor oorlogsondernemers, die leven van uit roof, plundering, moord en afpersing verkregen buit. De burgerbevolking is hiervan voornamelijk het slachtoffer. De nieuwe oorlog verschilt van de burgeroorlog doordat hij niet gericht is op verkrijging van de macht in de staat, die trouwens niet meer bestaat, maar louter en alleen op verkrijging van buit.

Oorlogsondernemers zijn echter niet nieuw op het wereldtoneel. Münkler verwijst naar de *condottieri* die in de eerste helft van de 15de eeuw in Italië opereerden. Hij trekt de vergelijking met de 30-jarige oorlog, die een tijdelijke terugval betekende in het proces van Europese staatsvorming. Ook in deze oorlog waren oorlogsondernemers actief, die deel uitmaakten van het zg. 'Landsknechtwesen'. Confrontaties met rivaliserende bendes of legers werden meestal uit de weg gegaan. Aangezien het nooit tot een beslissende slag kwam, duurde deze oorlog heel lang. In dit opzicht lijkt hij op de nieuwe oorlogen, zoals bijvoorbeeld die in Afghanistan. Deze heeft ruim 20 jaar geduurd, met als resultaat 1 miljoen doden op een totale bevolking van 13 miljoen, plus 1,7 miljoen kreupelen en 4 à 5 miljoen vluchtelingen.

Een centrale stelling in Münklers boek is dat in tegenstelling tot de 30-jarige oorlog de nieuwe oorlogen geen oorlogen van staatsvorming zijn maar van staatsverval. Hij stelt dat de oorlogen die thans woeden aan de randen van het voormalige Ottomaanse Rijk, het Tsarenrijk en van de voormalige koloniale gebie-

den tekenen zijn van staatsverval. De beschermende en regulerende functie van de staat wordt overgenomen door private partijen, zoals *war lords*, waardoor de willekeur regeert in het ruilverkeer. De nieuwe oorlogen duren om economische redenen langer dan de statenoorlogen. Dat komt door de aanwezigheid van waardevolle grond- of delfstoffen. De oorlog verandert na de eerste fase in een strijd om het beheer van natuurlijke rijkdommen. Wat de oorlog ook eindeloos verlengt is de 'schaduwglobalisering', die ervoor zorgt dat strijdende partijen financiële steun ontvangen van sympathiserende groepen van buiten. Hierdoor wordt de oorlog voortdurend gevoed.

De oorlogseconomie van de staat werkt heel anders dan die van de nieuwe oorlogen. De staten bekostigen hun legers uit belastingopbrengst; de partijen in nieuwe oorlogen verkrijgen hun middelen via plundering, afpersing, moord, handel in illegale goederen en bedekte financiële steun van sympathiserende groepen.

Münkler toont de keerzijde van de hulp in oorlogsgebieden. De plaatsen waar hulporganisaties kampen inrichten en voedsel en medicijnen uitdelen zijn tevens de plaatsen waar de strijdende partijen zich bevoorraden. Zo maken hulporganisaties, of ze dat nu willen of niet, deel uit van de oorlogseconomie.

Kortom, de nieuwe oorlogen leiden tot een toestand van anarchie en niet tot staatsvorming. Deze oorlogen zijn verwoestender dan de traditionele statenoorlogen, omdat ze langer duren en het geweld in de gehele economie laten doordringen.

Wat moeten we nu doen met deze ontwikkelingen? Moeten we ons ertegen verzetten, en kunnen we dat? Van Creveld voorspelt dat de staat verdwijnt en is daar niet rouwig om. De statenoorlogen waren de meest verschrikkelijke uit de geschiedenis, aldus Van Creveld. In de Tweede Wereldoorlog vielen 30.000 doden per dag. Uiteraard

juicht hij de vele gewapende conflicten in de wereld niet toe, maar hij berust erin: de mens is van nature geneigd tot oorlogvoeren. Van Creveld begroet welgemoed de nieuwe middeleeuwen.

Münkler formuleert géén politiek antwoord op de geschetste ontwik-

kelingen. Toch leest men tussen de regels door dat hij het opneemt voor de staat. Hij gaat hier echter niet expliciet op in. Münkler beschrijft de oprukkende anarchie en laat het daar vervolgens bij. Dat is jammer, niet alleen omdat van een filosoof als Münkler meer zou mogen worden

verwacht, maar ook omdat hij stelt dat in de toekomst de nieuwe oorlogen overslaan naar de rijke landen. Münklers boek biedt veel stof tot nadenken, maar laat de lezer alleen met de vraag: hoe nu verder?

ANDRÉ RAS is docent filosofie en klassieke talen.

Moralistische interpretatie van naoorlogse internationale politiek

FRED GRÜNFELD

Onderwijs in de internationale betrekkingen krijgt vooral betekenis wanneer de theorievorming kan worden toegepast op bekende situaties. Pas bij de toepassing komt naar voren in welke mate de verschillen in de theoretische kaders begrepen zijn. De situatie aan de vooravond van de oorlog tegen Irak was wat dat betreft een buitenkans, want die bleek tamelijk eenvoudig en bijzonder goed te bestuderen vanuit de uiteenlopende benaderingen in de internationale betrekkingen. De hoofdrolspelers kunnen worden ingedeeld in realisten, idealisten, pluralisten, constructivisten, globalisten. De diverse benaderingen geven zo een inzicht in de uiteenlopende zienswijzen, waardoor de waarde die aan de VN-Veiligheidsraad, de olie, de militaire macht en ga zo maar door moet worden toegekend, in perspectief geplaatst kan worden. Met het aanleren van een academisch kader wordt de wereld er ook nog wat overzichtelijker op.

Veelal ontbreekt het echter aan kennis van concrete gevallen bij de studenten, terwijl de docent maar niet wil snappen dat zijn voorbeelden in het geheel de stof niet verduidelijken omdat de student meestal historische kennis ontbeert. Paul Van de Meerssche heeft in deze leemte willen voorzien met zijn publikatie *Internationale Politiek 1945-2001; Feiten en interpretaties*. Eerst worden de feiten uit de nieuw-

ste politieke geschiedenis gepresenteerd en vervolgens worden deze feiten geïnterpreteerd. Feiten worden in een kader

geplaatst in de behandeling van bijvoorbeeld de Post-Koude Oorlogperiode vanuit de invalshoek van Huntington of Fukuyama. Achtereenvolgens worden in vier hoofdstukken behandeld: de Koude Oorlog 1945-1963; de Co-existentie 1963-1973; het einde van de Koude Oorlog 1973-1991; een nieuwe internationale orde 1991-2000; en ten slotte een epiloog over de elfde september.

Binnen elk hoofdstuk worden de feiten uit de Oost-Westverhouding, uit de Europese integratie en uit de Noord-Zuidverhouding behandeld en in daarop aansluitende kaders geïnterpreteerd. Deze opzet is goed, overzichtelijk en bruikbaar voor onderwijsdoeleinden.

Zo positief als ik over de opzet van deze publikatie ben, zo negatief ben ik over de inhoud ervan. Het boek voldoet in het geheel niet aan het doel van het verkrijgen van inzicht in de internationale politieke verhoudingen. De beschrijving is niet alleen oppervlakkig maar mist ook een consistente lijn. De interpretatie is vooral de persoonlijke visie van de auteur, die vooral is

Paul Van de Meerssche: *Internationale politiek 1945-2001; Feiten en interpretaties*. Leuven/Leusden: Uitgeverij Acco, 2002; 364 blz. (met index en literatuuropgave); € 32,-; ISBN: 90-334-4868-8

gebaseerd op een moralisme waarmee je geen academische helderheid verschaft. Bijzaken met anekdotes krijgen zo de overhand en enkele doorslaggevende momenten uit de internationale politiek, zoals de mondiale crises rond Berlijn uit 1948 (blz. 48-49), Cuba uit 1962 (blz. 70-71) en het Midden-Oosten 1956 (blz. 62-63) en 1973 (blz. 176) worden erg onderbelicht. De beschrijving van de besluitvorming daaromtrent is buitengewoon mager, terwijl bijvoorbeeld de analyse van Allison aan de hand van de crisis over Cuba onvermeld blijft. Van de Meerssche beperkt zich vooral tot de Amerikaanse basis in Turkije in verband met Cuba. Geen woord over de Westerse verdeeldheid over Suez met het dubbele Brits-Franse veto in de VN in 1956 en ook het nucleair alarm met het risico van een confrontatie tussen de Sovjetunie en de Verenigde Staten aan het eind van de Oktoberoorlog van 1973 is aan zijn aandacht ontsnapt. Toch doorslaggevende gebeurtenissen uit de internationale politiek tussen 1945 en 2000, lijkt mij. Op

de weergave van de feiten valt veel kritiek uit te oefenen, maar nog meer aan het niet-relateren van deze feiten aan enig beschikbaar raamwerk. Het is een uitgeschreven verhaal dat in een collegezaal mischien nog wel de aandacht vasthoudt, maar de lezer gaat irriteren als hij bijvoorbeeld voor de derde keer (blz. 341) leest dat de plaats van de mislukte Europese top, te weten Gent, 'stad van Verhofstadt', ook de woonplaats van de Belgische premier is.

Het boek is tijdgebonden omdat het commentaar tussendoor stoelt op hetgeen nu gebeurt. Wanneer bijvoorbeeld in een alinea de Frans-Algerijnse oorlog (1956-1962) is beschreven, wordt als commentaar gegeven dat de terreur ook nadien in Algerije voortduurde en 'het jaarlijks aantal vermoorde en verminkte Algerijnen overtreft ruim het aantal slachtoffers van de confrontaties tussen Israëli's en Palestijnen, waarover heel wat meer internationale berichtgeving bestaat' (blz. 41). Dat is juist, maar vereist veel toelichting over de selectieve aandacht van de media, de geringere belangstelling in de internationale politiek voor ex-Franse koloniën in Afrika, het geweld tijdens de tweede *Intifadah*. Terwijl de auteur in deze paragraaf 1.3 'het verlies van de Europese

koloniale invloedssferen (1945-1953)' beoogt te behandelen.

Het boek is bovendien slordig geschreven. Zo meldt Van de Meersche foutief dat Veiligheidsraadresolutie 678 unaniem werd aanvaard (blz. 241), bevatte de tekst niet de woorden 'by all appropriate measures' (blz. 240) maar 'all necessary means' en heette de oorlog niet 'Operation Desert Sabre' (blz. 243) maar 'Desert Storm', terwijl Sabre de aanduiding is voor iemand die in Israël is geboren. Bont maakt hij het op de volgende pagina wanneer hij stelt '... tot een massale uittocht van Russische joden. De Israëli'sche autoriteiten vonden er niets beter op dan deze immigratiegolf naar Israëli'sche nederzettingen op de Westbank en Oost-Jeruzalem af te leiden.' De feiten kloppen dan niet en bronvermelding komt zelden voor. Zelfs bij veel citaten ontbreekt een bronverwijzing en is de vindplaats evenmin in de literaturopgave terug te vinden. Ter illustratie: Hoffmann op blz. 277, die wellicht door een andere auteur, Steinberg, wordt aangehaald, maar ook daarvan is nergens een bronvermelding te vinden.

Ten slotte de interpretatie van deze periode 1991-2000 is van bedroevend slechte kwaliteit. Van Fukuyama's gedachten wordt een onduidelijke beschrijving gegeven in

twee alinea's, gevolgd door de conclusie dat weinigen het met hem eens zijn. Huntington wordt als vertolker van de NAVO en als een realist in een ander jasje naar voren gebracht. Ik citeer: 'Vervang overal "beschavingen" door staten en men komt tot de klassieke, "realistisch" genoemde theorie van de internationale betrekkingen. [...] Huntingtons model berust dan ook op een verouderde visie of het product van conventionele Amerikaanse benadering van de internationale betrekkingen.' (blz. 273) Niet een weergave maar een kwalificering door middel van associatie vindt mijns inziens in beide gevallen plaats. Dat maakt dit boek ongeschikt als leerboek in het onderwijs. De bijvoeglijke naamwoorden, zoals 'chauvinistische Congres' (blz. 339) en 'belangrijke Amerikaanse tijdschrift' en de nadrukkelijke opstelling van de auteur op de volgende pagina twee keer tot uiting komend in 'logisch dus dat' en 'logisch dus dat nog' bevorderen het zelfstandig denken van de lezer evenmin.

DR. FRED GRÜNFIELD is bijzonder hoogleraar oorzaken van mensenrechtenschendingen aan de Universiteit Utrecht en universitair hoofddocent internationale betrekkingen aan de Universiteit Maastricht.

Een juichkreet over onvermijdelijke globalisering

MARIEKE VOSSEN

Het wordt met de dag beter! En dat is geen toeval! Leve de globalisering! Deze drie kreten zijn niet afkomstig van George W. Bush tijdens een promotiespeech om alle grenzen in de wereld te openen voor Amerikaanse produkten. De citaten komen uit het boek *Leve de globalisering* van Johan Norberg. Deze Zweedse gewezen anarchist schreef in 2001 een lichtvoetig, vrolijk en optimistisch boek over globalisering, dat in zijn

geboorteland een bestseller is. De toon en inhoud van het boek staan lijnrecht tegenover veel publikaties die over dit onderwerp uit de hoek van de anti-globalisten verschijnen.

Het wordt met de dag beter... De lijn van Norbergs betoog is dat verdere liberalisering van de wereld-

Johan Norberg: *Leve de globalisering*. Antwerpen/Amsterdam: Uitgeverij Houtekiet, 2002; 302 blz.; € 19,95; ISBN: 90-5240-688-X

handel iedereen ten goede komt, zowel rijk als arm. Allereerst sabelt hij de argumenten van anti-globalisten neer die zich zowel links als rechts van het spectrum bevinden, met ruim 50 pagina's goed verifieer-

bare cijfers. Er is minder honger in de wereld, minder armoede, betere scholing en meer democratisering. Zo is het aantal ondervoede mensen in ontwikkelingslanden sinds 1970 gehalveerd. Omgerekend naar huidige koopkracht moest in 1820 85% van de wereldbevolking van één dollar per dag leven, thans is dat nog maar 20%. De gemiddelde levensverwachting steeg van ongeveer 30 jaar aan het begin van de 20ste eeuw, naar 65 jaar rond 2000.

Hoewel zijn cijfermatige uiteenzetting indrukwekkend is, bevat zijn betoog een paar *zwakke punten*. Ten eerste voert Norberg aan dat de voedselprijzen zeer sterk gedaald zijn, waardoor voedsel beter betaalbaar werd. De andere kant van de medaille, dat producenten van primaire produkten door de daling van prijzen minder aan hun produktie verdienen, laat Norberg echter onbenoemd.

Ten tweede blijft Afrika bezuiden de Sahara bij alle geschetste positieve ontwikkelingen structureel achter. Het aantal mensen dat daar honger lijdt, is van 89 naar 180 miljoen gegroeid. Ook als percentage van de bevolking is het nagenoeg gelijk gebleven: 34% in 1970 en 33% nu. En dat ondanks de enorme stijging van de mondiale voedselproduktie. Over de hele wereld heeft bijna 100% van de kinderen de basisschool doorlopen, in Afrika bezuiden de Sahara is dat 75%. Hoewel Norberg deze cijfers wel noemt, hebben ze in zijn boek een ondergeschikte plaats bij alle positieve verhalen over de mondiale vooruitgang.

... en dat is geen toeval. Armoede en ellende zoals in Afrika zijn volgens Norberg echter niet het gevolg van neoliberale schaalvergrotingen, maar juist van het ontbreken ervan. Een onderverdeling van landen naar de mate van economische vrijheid toont dat de economisch meest vrije landen de minste corruptie kennen, het hoogste BNP per inwoner, de hoogste economische groei, de hoogste levensstandaard en de

hoogste levensverwachting.

Volgens anti-globalisten profiteren de armen niet van economische groei. Norberg is echter van mening dat economische groei de ongelijkheid in de wereld *niet* groter maakt. Hij geeft aan dat de vaak aangehaalde cijfers van het UNDP niet zijn gecorrigeerd voor koopkracht. Hij laat zien dat de ongelijkheid tussen landen juist onafgebroken is gedaald sinds het begin van de jaren '70. Ook blijkt dat de inkomensverdeling binnen landen met een liberale economie en open markten, en die eigendomsrechten kennen, minder scheef is.

Vrije handel is eerlijke handel

Maar Norbergs boek is niet zomaar een propaganda-praatje voor verregaande globalisering. Norberg bedoelt met vrije handel ook échte vrije handel. Hij is een fanatiek voorstander van liberalisme en kapitalisme, maar allermindst blind voor de Westerse politiek. Die politiek verkondigt immers de vrijhandelsgedachte, maar handelt er allermindst naar, aldus de auteur. Een voorbeeld:

Koeien in de business-class

Welvarende landen bedelven hun boeren onder protectionistische maatregelen, subsidies en exportpremies. Door de landbouwpolitiek in de 29 rijke OESO-landen worden de belastingbetalers en verbruikers opgezadeld met een totale kostprijs van 360 miljard dollar. Met dat geld kunnen ze de 56 miljoen koeien van al die landen samen ieder jaar een keer rond de wereld laten vliegen – in *business class*. En dan hebben ze allemaal nog 2800 dollar zakgeld over om er leuke dingen van te kopen in de *taxfree shops* bij hun tussenlandingen in de Verenigde Staten, de EU en Azië. (blz. 144)

Volgens Norberg zijn importbarrières ter bescherming van de binnenlandse markt uit den boze. Hij pleit er

dan ook voor binnen de gehele EU alle handelsbelemmeringen op te heffen. Hoewel import vaak wordt beschouwd als een oorzaak van werkloosheid, is Norbergs redenering dat door goedkope import geld overblijft voor investeringen in nieuwe industrieën en arbeidsplaatsen. Een bijkomstigheid is dat de handelspartner zich ook ontwikkelt en jouw produkten kan kopen. Dat het aantal banen voor laagopgeleiden in het westen daardoor daalt, vindt Norberg geen probleem, omdat het de dynamiek van comparatieve kostenvoordelen illustreert.

Naast vrije handel in goederen en diensten is de Zweed voorstander van vrij verkeer van personen. Westerse landen pakken immigratie onverstandig aan: eigen grenzen openzetten is niet alleen 'edelmoe-dig', het is economisch ook slim. EU-lidstaten hebben immers te maken met vergrijzing en ontgroening. Migranten zijn daarom nodig om het welvaartsniveau op peil te houden.

WTO-onderhandelingen zijn volgens Norberg hét middel om mondiaal tot eerlijke handel te komen, omdat zij veel weerstand van ondernemers in afzonderlijke landen kan voorkomen. Een ander voordeel is volgens Norberg dat zij multilaterale afspraken betreffen en machtige landen dus geen veto hebben. Op lange termijn zorgt de WTO ervoor dat westerse landen en ontwikkelingslanden met gelijke maatstaf worden gemeten.

Utopische wereldvoorstelling?

De vraag is of Johan Norberg de wereld niet mooier maakt dan hij is. In de inleiding van zijn boek zegt de auteur dat hij tot het inzicht is gekomen dat alles wat met mensen, maatschappij en vrijheid te maken heeft, ingewikkelder is dan hij op jonge leeftijd dacht. Hij heeft ingezien dat een *regering* nodig is om de vrijheid te beschermen en de machtigen in toom te houden, zodat ze anderen

niet kunnen onderdrukken. Aan globalisering zitten te veel nevenaspecten en problemen vast om ze met een utopische adem van tafel te blazen. Hoe een *representatieve democratie op wereldschaal* vorm moet krijgen, voordat de internationale

handel volledig vrij gemaakt kan zijn, laat Norberg onbeantwoord. Dat is jammer, omdat een dergelijk *institutioneel kader* een voorwaarde is voor een geslaagde werking van een vrije wereldmarkt.

DRS M.A.J. VOSSEN is werkzaam bij het Directoraat-generaal voor de Buitenlandse Economische Betrekkingen van het ministerie van Economische Zaken.

John Funston (red.): Government and Politics in Southeast Asia.

Londen: Zed Books Ltd (Institute of Southeast Asian Studies, Singapore), 2001; xvi + 435 blz.; ISBN 1-84277-105

Deze publikatie van het Institute of Southeast Asian Studies (ISEAS) bevat *case studies* van de politieke structuur in tien Aziatische landen: Brunei, Cambodja, Indonesië, Laos, Maleisië, Myanmar (Birma), Filipijnen, Singapore, Thailand en Vietnam. Hierin wordt na een kort overzicht van de geschiedenis en de meest recente ontwikkeling van het desbetreffende land, informatie verschaft over land en volk en worden de belangrijkste statistische gegevens vermeld. Daarna wordt de constitutioneel-politieke structuur doorgelicht. Het slothoofdstuk beklemtoont de grote diversiteit van de landen. De uitvoerende macht blijkt in alle onderzochte landen sterk te zijn, de wetgevende instituties zijn daarentegen zwak. Verkiezingen spelen 'some role' bij het aangaan van regeringsarrangementen, maar zijn in Birma en Brunei opgeschort. De rechterlijke macht blijkt in de meeste landen 'gevoelig te zijn voor de uitvoerende macht'; er zijn weinig gevallen waarin ze fungeert als een 'derde arm' van een regering, 'defending the constitution and upholding the law against a powerful executive' (blz. 416). Er blijken in de regio zowel eenpartijstelsels als meerpartijstelsels te figureren. De regeringen zijn over het algemeen in handen van 'the few', hetgeen een evenwichtige verdeling van de opbrengsten van het

land niet bevordert. Zes van de tien landen hebben een officiële ideologie die in scholen en elders wordt onderwezen en zonodig wordt gebruikt ter legitimering van een regering of van regeringsbeleid. Op een enkele uitzondering na lijken de bestaande politieke systemen echter 'broadly legitimate, with the probable exception of Myanmar' (blz. 420). Alle landen hebben in wisselende mate problemen met mensenrechten. In de Filipijnen, Thailand, Indonesië en Maleisië is, als gevolg van de gunstige economische ontwikkeling van de jaren '80 en '90, een versterking opgetreden van de 'civil society', de macht van de media en de niet-gouvernementele organisaties. Overigens is het niet juist, aldus Funston, economische groei alleen toe te schrijven aan 'good governance', om vervolgens, als het slecht gaat, dit te wijten aan een 'failure of good governance'; het is de vraag of een dergelijke monocausale verklaring wel adequaat is. Een blik in de toekomst suggereert dat een geleidelijke ontwikkeling in de richting van beter bestuur en meer democratie in een aantal landen te verwachten is. (E.v.d.B.)

Kjell Engelbrekt: Security Policy Reorientation in Peripheral Europe. A comparative-perspectivist approach.

Aldershot: Ashgate Publishing Limited, 2002; xii+ 300 blz.; £ 45,- ISBN 0-7546-3068-4

Deze studie bevat een vergelijkende analyse van de heroriëntatie van het veiligheidsbeleid van vier 'perifere' Europese staten, te weten Griekenland, Bulgarije, Zweden en Finland. Deze vier middelgrote staten verkeerden tijdens de Koude Oorlog in de schaduw van het IJzeren Gordijn en de zich daaromheen voltrekkende machtsconfrontatie. Ieder op hun manier trachtten zij zich aan deze situatie aan te passen. Griekenland werd lid van de NAVO, Bulgarije van het Warschaupact, Zweden koos voor 'neutralist nonalignment', terwijl Finland de zogenaamde 'Friendship and Mutual Assistance Agreement' met de Sovjetunie ondertekende. Eind jaren '80/begin jaren '90 vond er een revisie plaats van het (veiligheids)beleid in deze landen in de vorm van 'a turn to the west', in het bijzonder waar het de relatie tot EU en NAVO betreft. Het onderwerp van bovengenoemde studie is deze

S I G N A L E M E N T E N

Deze rubriek staat onder redactie van dr Fenna van den Burg, die ook alle bijdragen aan deze aflevering verzorgde (E.v.d.B.). De aanwinstenlijst van de bibliotheek van Instituut Clingendael wordt maandelijks gepubliceerd op de Clingendael-website: www.clingendael.nl>library>publications

'turn to the west' in de periode 1991-1994. Daarbij is het Engeland niet te doen om het 'waarom', maar om het 'hoe' van dit proces. Een vergelijkende benadering van de vier gevallen, met hun onderlinge overeenkomsten en verschillen, maakt het bovendien interessant dit heroriëntatieproces in drie afzonderlijke hoofdstukken te benaderen vanuit drie theoretische gezichtspunten van de leer der internationale betrekkingen: realisme, institutionalisme en politieke antropologie. De auteur interviewde in elk van de vier landen enkele hoogwaardigheidsbekleders, zoals ministers van defensie en buitenlandse zaken, vertegenwoordigers van de strijdkrachten, enz. In een 'non-perspectivistische' epiloog merkt hij op dat er met betrekking tot het veiligheidsbeleid van de vier landen en de relaties met de NAVO en de EU, zoals die begin jaren '90 hun beslag kregen, weinig is veranderd – al kan men in het Zweedse geval een zekere nostalgie bespeuren naar 'the high profile neutralism of the Cold War period'. Bulgarije, dat partij werd bij de 'European Agreement' en resoluties aannam voor toetreding tot de NAVO, zette het beleid van nauwe samenwerking met de twee westerse partners voort. De meest opvallende verandering sindsdien onderging het veiligheidsbeleid van Griekenland, dat veel meer naar buiten toe gericht en pro-Europeser werd. Tevens werden pogingen ondernomen de geschillen met Tur-

kije aan te pakken. Bij het begin van de 21ste eeuw lijkt – aldus auteur, die verbonden is aan de Universiteit van Stockholm – Europa een van de 'most stable, safe and orderly regions of the world'. (F.v.d.B.)

Oliver Furley and Roy May (red.): African Interventionist States. Aldershot: Ashgate Publishing Ltd, 2001; xiii + 286 blz.; £ 45,- ISBN 1-84014-989-2

De invasie van Oeganda door Tanzania in 1978 was de eerste in een reeks militaire interventies door Afrikaanse staten in naburige landen. In dertien essays wordt nagegaan wat de (uiteenlopende) motieven waren om tot interventie over te gaan, wie bij de acties waren betrokken, wat de *issues* waren, welke middelen daarbij werden gebruikt, enz. In het eerste deel komt het veranderende internationaal-juridisch kader aan de orde waarbinnen de interventies zich afspelen. Het bevat tevens een analyse van de militaire vermogens van de Afrikaanse staten. Het tweede deel bevat zes *case studies* van interventies. Behandeld worden achtereenvolgens: Tanzania's interventie in Oeganda eind jaren '70 als gevolg van Nyereres weigering de dictator generaal Amin als het legitieme hoofd van Oeganda te accepteren; Angola's interventies na de onafhankelijkheid: 'all of them [...] essentially external projections of Angola's continuing internal conflicts' (blz. 94); het optreden van

Ethiopië en Eritrea in de Hoorn van Afrika, dat op zijn beurt een voortzetting was van de ingewikkelde regionale politieke interacties 'that reach back decades, indeed centuries, into the past' (blz. 119); de activiteiten in de jaren '90 van Soedan, territoriaal gezien het grootste land van Afrika, grenzend aan negen staten waarvan de grote interne instabiliteit de belangrijkste verklaringgrond vormt voor pogingen een interveniërende rol te spelen; de interventie van Zuid-Afrika en Botswana in 1998 in Lesotho, waar de oppositie weigerde de uitslag van de recente verkiezingen te accepteren en waar een staatsgreep dreigde; en tot slot de interventie na 1994 door Rwanda, zelf ooit het slachtoffer van interventie, in de oostelijke provincies van zijn grote buurman Zaire (thans de Democratische Republiek Congo), waarbij externe onzekerheid, interne instabiliteit en toegang tot hulpbronnen een rol speelden. In het derde deel van de bundel worden de gevolgen van interventies in Congo, Sierra Leone en Guinea-Bissau geanalyseerd. In dit deel wordt tevens aandacht geschonken aan de militaire rol van particuliere veiligheidsondernemingen, huurlingen en sommige buitenlandse firma's. Kritiek op het gebruik van dergelijke middelen is gerechtvaardigd, maar men dient te bedenken dat dit voortvloeit uit de afwezigheid van een alternatief voor Afrikaanse regeringen. (F.v.d.B.)

Stefan van Wersch

explores first the larger context within which in Washington policy toward the Middle East is developed. In view of the major influence of neo-conservatism on the current Administration, he notes that, in the thinking of neoconservatives, Israel has always played a crucial role. The current grand plans for democratization of the Middle East and the wider Islamic world can be traced back to neo-conservatives. Further to this, the influence of 'Christian Zionism', a typically Anglo-Saxon brand of Protestantism, is assessed. Against this background, the question is asked what the chances are for democratization in the region. The author cautions that democracy might help to channel domestic frustrations, but will not change the other pivotal source of frustration, *i.e.* the general perception of Muslims that, notably in their own heartland, they are being humiliated time after time by the West (in particular by the United States and Israel). Without a real breakthrough in this complex of self-victimization, democratization might actually backfire. Further complicating factors are elaborated upon, such as the 'Algeria-complex' and the necessity of developing a policy of engaging moderate Muslim civil society: democracy and modernization in general will only stick when fully grafted onto Islamic principles by Muslims themselves. While democracy is therefore going to be a long-term project, it is welcomed that the long-standing policy of accommodating Middle East autocrats and dictators is no longer a sustainable option.

Ruud Janssens

presents his views in 'George W. Bush and the Last Crusade: Rhetorics and Policy Choices of the U.S. Government'. In his inaugural address, George W. Bush spoke of the threat of terrorists, rogue nations, and weapons of mass destruction. '9/11' made these loosely connected threats come together for the Bush administration. By describing the war on terrorism in terms of Evil and by comparing it to World War II, culminating in the expression 'Axis of Evil', the Bush administration set up a new national security discourse. This led to wars in Afghanistan and Iraq, military operations in the Philippines, and strained relations with North Korea, France, Germany, Russia, and Turkey. Comparing this new international policy to George F. Kennan's opposition to the Truman Doctrine in the late 1940s, it appears that this time there seems to be no critical voice in the Bush administration, which in turn leads to the question how well-thought this new foreign policy is.

Rem Korteweg

discusses the division within the European Union that has arisen during the Iraq crisis prior to the start of the war. From the outset, EU member states had similar

mindsets with respect to dealing with the United States' Iraq policy, yet the end result demonstrated a significant divergence of opinions. The central aspects in the analysis are the doctrine of preventive warfare as adopted by the United States, the state of international relations following '9/11', and the regard for the international legal system. By analysing these factors in conjunction with the European response within and outside of the UN Security Council during the crisis, the author reaches the following conclusions. The EU has failed as an international political actor, and in so doing it has accomplished the exact opposite of what it set out to achieve. Due to the lack of a coherent Community policy, the individual EU member states have contributed to setting a precedent for preventive warfare. Besides, by failing to understand that for countering a superpower a credible form of counterbalancing is required, the EU member states have marginalised themselves.

J.G.J. ter Haar

deals with internal developments in another state which President Bush has categorised in his 'Axis of Evil', *i.e.* Iran. The reform movement in Iran that began with Khatami's landslide victory in the presidential elections in 1997 has so far not been the success the Iranian population at large had hoped for. The prevailing polity, set down in the constitution, imposes grave restrictions on the democratic process and thwarts time and again parliamentary initiatives to introduce reform. This raises the crucial question as to whether the reform movement can be favoured by elucidating and clarifying the constitution or whether the constitution needs to be adapted substantially. At the moment reform-minded Iran tries to find tentative answers to this question. Conservative circles, on the other hand, are firmly of the opinion that the constitution as the embodiment of Khomeini's ideas is sacrosanct. At the same time Iran is understandably concerned about the consequences of the war in Iraq. Particularly disquieting is the question what political effects the American policy in the long run may have for Iran.

Marc Vogelaar

who repeatedly visited North Korea and negotiated with North Korean delegations during his time as director for external relations (1999-2002) of the Korean Peninsula Energy Development Organisation (KEDO), examines two possible scenarios for handling the present nuclear crisis on the Korean Peninsula once the war against Iraq

is over. The first is that the DPRK (North Korea) is attacked by a coalition of willing nations to disarm the regime before the country becomes a nuclear power. The other scenario is that the current crisis is defused through negotiations. The author believes that the second option is preferable and that there is still time to explore whether, and if so what, carrots might induce Pyongyang to adopt a more moderate stance with regard to its obligations under the Non-Proliferation Treaty (NPT), while maintaining the option of disarmament through force as a stick. The international response to the crisis should depend on what the goals of the DPRK really are. If it appears that its sole objective is to obtain more aid and normalise its relations with the United States, the author argues that providing such assistance and offering normal relations are preferable to a second Korean war, which might turn into a nuclear conflict if China and Russia side with the DPRK (as they did in 1950). He adds, however, that such concessions would come at a stiff price for Pyongyang, *i.e.* stopping its nuclear programme, allowing IAEA inspections, which would also permit KEDO's light-water reactor project to be completed by the end of the decade, reducing its conventional armed forces which pose a threat to the Republic of Korea, stopping the testing and exporting of ballistic missiles, and respecting human rights. The author dismisses the current debate on whether or not a renewed US-DPRK dialogue should be 'embedded' in a multilateral framework as a secondary issue but hopes that

China, Russia and the EU will be ready to provide their good offices where needed. If negotiations prove unsuccessful, only the UN Security Council can authorise the legitimate use of force to prevent the DPRK from obtaining nuclear weapons, or to disarm it if it already has them. (P.S. After this article was printed, North Korea accepted negotiations in a multilateral format, as proposed by Washington, China is displaying a more active involvement.)

Maarten Barends

upholds the French military intervention in its former colony the Ivory Coast. The situation in the Ivory Coast is rapidly degenerating into an atrocious civil war with potentially far-reaching implications for the entire region. Africa has shown itself unable to deal with similar situations, notably the failed ECOWAS peace-keeping operation in Liberia. In contrast, France has both the political and military means to restore law and order in the country. France is acknowledging, and more importantly shouldering its responsibilities. The current French intervention marks the return of De Gaulle's views in French foreign policy. France is once again starting to perceive itself as an independent superpower, the centre of the French-speaking world. Other symptoms of this policy shift include the French-led resistance to the war in Iraq, and its rapid rearmament. Chirac is playing De Gaulle and the people of the Ivory Coast stand only to gain.

NGIZ

NEDERLANDS GENOOTSCHAP VOOR INTERNATIONALE ZAKEN

NGIZ Lezingenprogramma, mei 2003

DEN HAAG

Onderwerp	Recente ontwikkelingen in Macedonië
Spreker	Ambassadeur Niek Biegman
Plaats	Hotel Sofitel (Babylon) Den Haag, naast NS-Centraal
Datum	woensdag 7 mei 2003 , 20.00-21.30 uur (koffie vanaf 19.30 uur)
Kosten	geen
Aanmelden	leden NGIZ en SIB en genodigden vrij toegang, zonder aanmelden

UTRECHT

Onderwerp	Wat is er nog over van de Veiligheidsraad, Europese Unie, en de NAVO?
Spreker	Mr A.P. van Walsum , oud-ambassadeur bij de VN te New York
Plaats	Senaatszaal Academiegebouw, Domplein 29, Utrecht
Datum	woensdag 14 mei 2003 , 20.00-21.30 uur (koffie vanaf 19.30 uur)
Kosten	geen
Aanmelden	Secretaris NGIZ Afdeling Utrecht, Dr H.A.H. Audretsch (tel/fax: 030-2287408)

Het actuele NGIZ-lezingenprogramma vindt u ook op:
www.clingendael.nl/ngiz.htm

De contributie voor het lidmaatschap van het NGIZ bedraagt 28,- euro per jaar (studenten tot 26 jaar: 15,- euro).
 Voor inlichtingen en aanmelden lidmaatschap:
 Secretariaat NGIZ, Postbus 93539, 2509 AM Den Haag, tel. 070-3249423; fax.: 070-3240264; email: ngiz@clingendael.nl

Het **Interuniversitair Centrum voor Studie en Documentatie van Latijns Amerika** (CEDLA) in Amsterdam start in sept. 2003 weer met het eenjarig CEDLA Masters Programma:

Latijns Amerika Studies: democratie, identiteit en duurzame ontwikkeling.

Het biedt studenten een grondige studie van Latijns Amerika en het Caraïbisch Gebied. Vanuit verschillende disciplines wordt aandacht besteed aan de belangrijkste vraagstukken van de regio. De opleiding is zowel bedoeld voor studenten die zich voorbereiden op een wetenschappelijke carrière in de Latijns Amerikanistiek, als voor afgestudeerden die hun deskundigheid willen vergroten ter voorbereiding op de beroepspraktijk. Omdat de opleiding momenteel geen onderdeel vormt van de reguliere structuur van de universiteit, kunnen CMP studenten nog geen aanspraak maken op studiefinanciering.

Voorlichtingsdag: vrijdag 6 juni om 14:00 uur.

Info: www.cedla.uva.nl of neemt contact op met het secretariaat: 020 - 525 3498
Keizersgracht 395-397, 1016 EK Amsterdam.

Van Gorcum

DE RESPONSIEVE ONDERNEMING

Over verantwoordelijkheden bij de interactie met stakeholders

H. Hummels, A. ten Klooster, L. Paape

2003. 164 p. € 19,50 - ISBN 90 232 3684 X

Reeks: **Management & Ethiek**

MANAGEMENT & ETHIEK

ETHIEK BEDRIJVEN IN DE ZORG
BEDRIJFSETHIEK: EEN GOEDE ZAAK

INTEGRITEIT IN BEDRIJF, ORGANISATIE EN OPENBAAR BESTUUR

WAARBORGING VAN WAARDEN
MORELE COMPETENTIE IN ORGANISATIES

De titel van dit boek verwijst naar een onderneming die in staat is adequaat in te spelen op vragen en verlangens uit de samenleving. Zo'n responsieve onderneming loopt niet achter de feiten aan, maar neemt actief deel aan de interactie tussen ondernemingen, maatschappelijke organisaties en de politiek. Volgens de auteurs is dat de beste manier om als bedrijf het maatschappelijk verantwoord ondernemen in de praktijk te brengen.

BESTEL ON-LINE
WWW.VANGORCUM.NL

Koninklijke Van Gorcum
Postbus 43
9400 AA Assen

[p] 0592 37 95 56
[f] 0592 37 95 52
[e] info@vangorcum.nl
[i] www.vangorcum.nl

INTERNATIONALE

Spectator

maandblad van het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael'

IEDERE MAAND ACHTERGRONDEN

EN ANALYSES

THEMA'S 2003

Bruggen over de Atlantische afgrond; ontwikkelingshulp permanent herijkt; Belgisch buitenlands beleid; Vlaams of Brussels?: Middellandse Zee als symbool van verbondenheid; postmoderne diplomatie; economie en expansiedrift in Centraal-Afrika; uitbreiding Europese Unie als witte olifant; de Europese Conventie en de legitimering van de Europese Unie; brokstukken van Nederlands Europees beleid; islam en fundamentalisme in Indonesië en elders; de As van het Kwaad; van paria's tot partners

WIE ZICH NU ABONNEERT ONTVANGT DE SPECIALE KENNISMAKINGSKORTING!

€ 41,- (voor 1 jaar)

Startersabonnement voor studenten

€ 22,50 (voor 1 jaar)

✂ **Bestelbon**

Fax of stuur deze bon in een ongefrankeerde envelop naar:
Uitgeverij Van Gorcum, Antwoordnummer 3, 9400 VB Assen
telefoon 0592-379555 fax 0592-379552 e-mail: info@vangorcum.nl www.vangorcum.nl

naam _____
adres _____
postcode _____ woonplaats _____
datum _____ handtekening _____
collegaartnr. _____
abonneert zich tot wederopzegging op de INTERNATIONALE Spectator en ontvangt in 2003 de kennismakingskorting

Binnenkort verschijnt

Tijdschrift voor **Geschiedenis** Themanummer Srebrenica

Het drama Srebrenica.

Geschiedtheoretische beschouwingen over het NIOD-rapport

onder redactie van: Frank Ankersmit, Maria Grever, Ed Jonker,
Rik Peters en Kees Ribbens

in dit nummer geschiedtheoretische beschouwingen naar
aanleiding van het Srebrenica-rapport van het NIOD

Het themanummer bevat onder andere de volgende bijdragen:

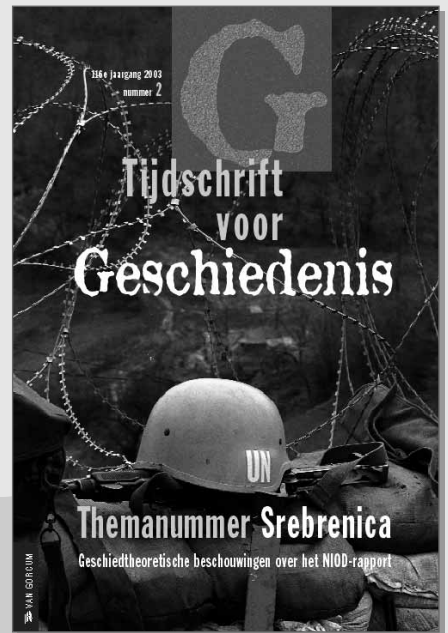
- Floribert Baudet, *Srebrenica, een 'veilig' gebied. Het laatste woord over de val van een safe area?*
- Antoon de Baets, *Na de genocide: waarheidsstrategieën van rechters en historici*
- Jan van der Dussen, *De bredere context in het Srebrenica-rapport: achtergronden en oorzaken*
- Michiel Baud en Frank van der Vree, *Geschiedschrijving, politiek en moraal*
- Frank Ankersmit, *'Een schuld zonder schuldigen?': Morele en politieke oordelen in het Srebrenica-rapport*
- Rik Peters, *Tussen logica en retorica: argumentatie in het NIOD-rapport*
- Hans Blom en Bob de Graaff, *Het Srebrenica-onderzoek: een extreem geval van eigentijdse geschiedenis*

Het nummer opent met een gezamenlijke inleiding van de themaredactie en sluit af met een epiloog.

Het themanummer verschijnt in mei, verzeker u zelf van toezending van een exemplaar door nu een nummer te bestellen via onderstaande bon. (abonnees op het Tijdschrift voor Geschiedenis ontvangen automatisch een exemplaar)

Stuur bon naar:

Koninklijke Van Gorcum BV,
Antwoordnummer 3,
9400 VB Assen.
Fax 0592-379552.
E-mail: tijdschrift@vangorcum.nl

Reserveringsbon

Ja, ik reserveer exempla(a)r(en) van het **Srebrenica-nummer** van
het Tijdschrift voor Geschiedenis voor € 19,90 per exemplaar

Naam

Adres

Postcode en woonplaats

Datum

Handtekening